[२०२४] ९ एससीआर २५७ : २०२४ आयएनएससी ६६९

धनराज आसवानी

वि.

अमर एस. मुलचंदानी आणि इतर

(फौजदारी अपील क्रमांक २५०१ ऑफ २०२४)

०९ सप्टेंबर २०२४

[डॉ. धनंजय वाय. चंद्रचूड, मुन्या, जे.बी. पारडीवाला आणि मनोज मिश्रा, न्या.]

विचारकरण्याजोगा मुद्दा

फौजदारी प्रक्रिया संहिता १९७३ च्या कलम ४३८ अन्वये अटकपूर्व जामिनासाठी केलेला अर्ज आरोपीच्या सांगण्यावरून ग्राह्य धरला जातो की नाही, तर तो आधीच न्यायालयीन कोठडीत आहे.

हेडनोट्स[†]

फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ – कलम ४३८ - एका प्रकरणात आधीच न्यायालयीन कोठडीत असलेले आरोपी, दुसऱ्या प्रकरणात अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करता आल्यास - अशा अटकपूर्व जामीन अर्जांची सुनावणी - विविध उच्च न्यायालयांनी व्यक्त केलेली वेगवेगळी मते:

दुसऱ्या गुन्ह्यात आधीच न्यायालयीन कोठडीत असलेल्या आरोपीच्या सांगण्यावरून दाखल केलेला अटकपूर्व जामीन अर्ज ग्राह्य धरला जातो - एखाद्या गुन्ह्यासंदर्भात आरोपीला जोपर्यंत अटक होत नाही तोपर्यंत त्याला त्या गुन्ह्यासंदर्भात अटकपूर्व जामीन मिळण्याचा अधिकार आहे - एकदा त्याला अटक झाली की त्याला कलम ४३७ किंवा कलम ४३९ अन्वये नियमित जामिनासाठी अर्ज करणे हाएकमेव उपाय उपलब्ध आहे, प्रकरण असे असू शकते - सीआरपीसी मध्ये किंवा इतर कोणत्याही कायद्यात असे कोणतेही स्पष्ट किंवा अंतर्निहित निर्बंध

नाहीत जे सत्र न्यायालय किंवा उच्च न्यायालयाला एखाद्या गुन्ह्यासंदर्भात अटकपूर्व जामीन अर्जावर सुनावणी घेण्यास आणि निर्णय घेण्यास प्रतिबंधित करते, जेव्हा अर्जदार वेगळ्या गुन्ह्याच्या संदर्भात कोठडीत असतो. आरोपीला अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्यापासून रोखण्यासाठी कलम ४३८ मध्ये कोणतेही निर्बंध वाचता येत नाहीत एखाद्या वेगळ्या गुन्ह्यात कोठडीत असताना केलेला गुन्हा, कारण तो तरतुदीच्या आणि विधिमंडळाच्या हेतूच्या विरोधात असेल. कलम ४३८ अन्वये अटकपूर्व जामीन देण्याच्या न्यायालयाच्या अधिकारावर केवळ कलम ४३८ (४) अन्वये आणि अनुसूचित जाती व जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) कायद्यासारख्या इतर कायद्यांमध्ये विहित केलेले बंधन आहे, १९८९, इ. - अगोदरच एखादी व्यक्ती असताना एखाद्या विशिष्ट गुन्ह्याच्या अनुषंगाने कोठडीत असताना दुसऱ्या गुन्ह्यात अटक होण्याची भीती असते, तर त्यानंतरचा गुन्हा हा सर्व व्यावहारिक कारणांसाठी स्वतंत्र गुन्हा असतो . अशा प्रकारे आरोपीला तसेच तपास यंत्रणेला पुढील गुन्ह्यासंदर्भात कायद्याने दिलेले

सर्व अधिकार स्वतंत्रपणे संरक्षित आहेत. एखाद्या गुन्ह्याची चौकशी/तपास करण्याच्या हेतूने, मागील गुन्ह्याच्या अनुषंगाने अटकपूर्व जामीन देण्याचा कोणताही आदेश दिल्याशिवाय तपास यंत्रणा आरोपीला आधीच्या गुन्ह्यात कोठडीत असताना त्याच्या कोठडीची मागणी करू शकते - कलम ४३८ अन्वये एखाद्या व्यक्तीला अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्याची पूर्वअट ही "अजामीनपात्र गुन्हा केल्याच्या आरोपाखाली त्याला अटक होऊ शकते असे मानण्याचे कारण आहे" – म्हणून, उपरोक्त अधिकाराचा वापर करण्याची एकमेव पूर्वअट म्हणजे आरोपीला अटक होण्याची भीती - एका प्रकरणात कोठडीत ठेवल्याने दुसऱ्या प्रकरणात अटकेची भीती दूर होण्याचा परिणाम होत नाही - कलम ४३८ अन्वये अटकपूर्व जामिनाच्या तरतुदीच्या साहाय्याने भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २१ अन्वये आरोपीला त्याच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याचा अधिकार नाकारता येत नाही किंवा नाकारता येत नाही कायद्याने प्रस्थापित केलेली वैध प्रक्रिया – अशी प्रक्रिया अनुच्छेद १४ अन्वये

निष्पक्षता, तर्कशुद्धता आणि स्पष्ट पणे मनमानी करण्याची परीक्षा उत्तीर्ण झाली पाहिजे. [प्यारा ६०, ६६]

फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ - कलम ४६ - 'अटक कशी केली'- 'विश्वास ठेवण्याचे कारण' - कैदी संक्रमण वॉरंट (पी. टी. वॉरंट) कलम २६७ - "इतर कार्यवाही" - एखाद्या विशिष्ट गुन्ह्यासाठी कोठडीत असताना एखाद्या व्यक्तीला इतर कोणत्याही अजामीनपात्र गुन्ह्यासंदर्भात अटक होऊ शकते यावर विश्वास ठेवण्याचे "कारण"असू शकते का - राजस्थान उच्च न्यायालयाने सुनील कल्लानी मध्ये असा युक्तिवाद केला की एखाद्या गुन्ह्याच्या संदर्भात एखाद्या व्यक्तीला ताब्यात घेतल्यानंतर, त्यानंतर त्याला वेगळ्या गुन्ह्यासंदर्भात अटक करणे शक्य होत नाही कारण अटकेसाठी आवश्यक अटींपैकी एक म्हणजे आरोपीचा मृतदेह प्रत्यक्ष स्पर्श किंवा कैदेत ठेवून पोलिस अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात ठेवणे - कारण एखादी व्यक्ती कोठडीत असताना प्रत्यक्ष स्पर्श किंवा कैद होऊ शकत नाही, त्याला वेगळ्या

गुन्ह्यात अटक होऊ शकते यावर विश्वास ठेवण्याचे "कारण"असू शकत नाही:

असे मत मान्य नाही - राजस्थान उच्च न्यायालयाने स्वीकारलेल्या युक्तिवादात दोन मूलभूत त्रुटी आहेत - पहिली, पहिल्या गुन्ह्यात कोठडीतून सुटल्यानंतर लगेचच दुसऱ्या गुन्ह्यासंदर्भात कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला अटक होण्याची शक्यता विचारात घेण्यास उच्च न्यायालय अपयशी ठरले - उच्च न्यायालयाच्या युक्तिवादातील दुसरा गैरसमज म्हणजे आरोपीला अटक होऊ शकत नाही एखाद्या गुन्ह्यासंदर्भात आधीच कोठडीत असताना वेगळ्या गुन्ह्याच्या संदर्भात - आधीच कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला अटक करण्याच्या पद्धती, मोजणी - कोठडीत असताना एखाद्या व्यक्तीला वेगळ्या गुन्ह्यासंदर्भात अटक होऊ शकते यावर विश्वास ठेवण्याचे "कारण"असू शकत नाही असे मानणे चुकीचे आहे - जरी कलम ४६ च्या साध्या वाचनातून हे स्पष्ट होते की अटकेत प्रत्यक्ष स्पर्श करणे किंवा बंदिस्त करणे समाविष्ट

आहे अटक करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीचा मृतदेह मात्र प्रत्यक्ष स्पर्शाशिवायही होऊ शकतो जर अटक करू इच्छिणारी व्यक्ती शब्दांनी किंवा कृतीने कोठडीत हजर झाली तर - प्रत्यक्ष मृतदेह ताब्यात न घेता किंवा स्पर्श न करताही कायदेशीर अटक करता येते - अशी कृती किंवा शब्द ज्यामुळे आरोपीच्या लक्षात येते की तो सक्तीखाली आहे आणि त्यानंतर त्याला अशा सक्तीला शरण जावे लागेल अटकेसाठी पुरेसे असणे - हे कलम ४६ अन्वये विचारात घेतलेल्या अटकेच्या पद्धतीशी सुसंगत आहे - आधीच कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला वेगळ्या गुन्ह्यासंदर्भात अटक करणे आवश्यक असल्यास अवलंबिलेली प्रक्रिया, स्पष्ट केले - जेव्हा कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला वेगळ्या गुन्ह्याच्या संदर्भात मिळालेल्या पी.टी. वॉरंटचा सामना करावा लागतो, अशा व्यक्तीला पी.टी.वॉरंट मिळविलेल्या पोलिस अधिकाऱ्याच्या ताब्यात शरण जाण्याशिवाय पर्याय नसतो - अशा प्रकारे स्पर्शाने कोठडीत बंदिस्त नसले तरी आरोपीला पी .टी.वॉरंट दाखवताना पोलिस अधिकाऱ्याने केलेल्या कृतीच्या आधारे आरोपीकडून कोठडीत

हजर केले जाते - त्यानंतर, आरोपीला न्यायदंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर केल्यावर, जसे की कोठडीत नसलेल्या मुक्त व्यक्तीच्या अटकेच्या प्रकरणात, आरोपीला एकतर पोलिस किंवा न्यायालयीन कोठडी दिली जाऊ शकते, किंवा त्याला जामिनावर वाढवून पहिल्या गुन्ह्यात पुन्हा कोठडीत पाठवले जाऊ शकते - आरोपीला न्यायदंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर करणे आवश्यक करण्यासाठी कलम २६७ लागू केले जाऊ शकते, त्यानंतर त्याला तपास यंत्रणेच्या ताब्यात कोण देऊ शकेल - तरतुदीचा असा अर्थ लावल्यास कलम २६७ मध्ये दिसणाऱ्या "इतर कार्यवाही"या शब्दांना खरा परिणाम होईल, ज्याचा अर्थ तपासाच्या टप्प्यावर कार्यवाही वगळणे असा होऊ शकत नाही - राजस्थान, अलाहाबाद आणि दिल्ली उच्च न्यायालयाने घेतलेल्या मताच्या विपरीत, एखाद्या गुन्ह्याच्या संदर्भात कोठडीत असताना पहिल्या गुन्ह्यात कोठडीतून सुटल्यानंतर किंवा पहिल्या गुन्ह्यात कोठडीत राहूनही एखाद्या व्यक्तीला वेगळ्या गुन्ह्यासंदर्भात अटक करता येते. [प्यारा ३८, ४०-४२, ४६, ४९, ५१-५३]

अटक - नंतरची अटक - आरोपींवर परिणाम - अपीलकर्त्याची विनंती की कलम ४३८, सीआरपीसीचा उद्देश आरोपीला अटकेच्या अपमानापासून रोखणे हा होता, त्याच्या संरक्षणात आधीच कोठडीत असलेल्या व्यक्तीचा समावेश केला जाणार नाही:

अटक : नाकारली जाते - प्रत्येक अटकेमुळे एखाद्या व्यक्तीला त्यांचा अपमान आणि बदनामी वाढते - त्यानंतरची प्रत्येक अटक कायदेशीर अडचणींमध्ये सतत किंवा वाढता सहभाग अधोरेखित करते ज्यामुळे त्या व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि सार्वजनिक प्रतिष्ठा कमी होऊ शकते - जेव्हा नंतर अटक होते तेव्हा ते भावनिक आणि सामाजिक ओझे वाढवते, त्यांच्या गुन्हेगारीची धारणा वाढवते आणि समाजातील नकारात्मक निर्णयांना बळ देते - त्यानंतर वेगवेगळ्या गुन्ह्यांच्या संदर्भात अटक, जेव्हा एखादी व्यक्ती एखाद्या विशिष्ट गुन्ह्यात कोठडीत असते, तेव्हा त्या व्यक्तीला त्यांच्या समुदायापासून दूर करते आणि त्यांच्या वैयक्तिक अखंडतेवर विपरीत परिणाम करते - प्रत्येक

अतिरिक्त अटकेमुळे त्या व्यक्तीची लाज वाढते ज्यामुळे अशा कायदेशीर गुंतागुंतीचा एकत्रित परिणाम अधिकाधिक विनाशकारी होतो. [परिच्छेद ५८]

फौजदारी कायदा – प्रक्रियात्मक कायदे – अंतर्गत दिलेले अधिकार – महत्त्व – चर्चा केली.

फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ – कलम ४३८ – अटकपूर्व जामीन – संकल्पना – उत्क्रांती – चर्चा केली.

केस लॉ चा हवाला

नरिंदरजीत सिंग साहनी विरुद्ध भारत सरकार [२००१] सुप ४ एससीआर ११४**: (२००२) २ एससीसी २१० – प्रतिष्ठित.**

सुनील कल्लानी विरुद्ध राजस्थान राज्य (२०२१) **एससीसी ऑनलाइन राज** १६५४**;** *राजेश कुमार शर्मा विरुद्ध सीबीआय* (२०२२) **एससीसी ऑनलाइन ऑल** ८३२**;** *बशीर हसन सिद्दीकी विरुद्ध राज्य* (*जीएनसीटीडी*) (२०२३) **एससीसी ऑनलाइन डेल** ७५४४ **- नापसंती.**

करतार सिंग विरुद्ध पंजाब राज्य [१९९४] २ एससीआर ३७५: **(१९९४) ३ एससीसी ५६९;** *गुरबख्श सिंग सिबिया विरुद्ध पंजाब राज्य* [१९८०] ३ एससीआर ३८३: **(१९८०) २ एससीसी ५६५;** *सुशीला अग्रवाल विरुद्ध राज्य (एनसीटी ऑफ दिल्ली)* १[२०२०] २ एससीआर १ : (२०२०) ५ **एससीसी** १ ; *पृथ्वी राज चौहान बनाम भारत संघ* १[२०२०] २ एससीआर ७२७: (२०२०) ४ **एससीसी** ७२७; *सिद्धाराम सातलिंगप्पा म्हेत्रे विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य व इतर* [२०१०] १५ एससीआर २०१: **(२०११) १ एससीसी ६९४;** *केंद्रीय अन्वेषण विभाग विशेष अन्वेषण कक्ष-१ नवी दिल्ली विरुद्ध अनुपम जे. कुलकर्णी* [१९९२] ३ एससीआर १५८: **(१९९२) ३ एससीसी १४१;** *तेजेश सुमन विरुद्ध राजस्थान राज्य* (२०२३) **एससीसी ऑनलाईन एससी** ७६; *उत्तर प्रदेश राज्य विरुद्ध देवमन उपाध्याय* [१९६१] १ एससीआर १४: **आकाशवाणी (१९६०) एससी ११२५;** *तुषारभाई रजनीकांतभाई शाह विरुद्ध गुजरात राज्य* [२०२४] ८ एससीआर २३५ : (२०२४) **एससीसी ऑनलाइन एससी** १८९७;*ए. आर. अंतुले विरुद्ध आर. एस. नायक*

[१९८८] १ एससीआर १: (१९८८) २ **एससीसी ६०२;** *पश्चिम बंगाल राज्य विरुद्ध अन्वर अली सरकार* [१९५२] १ एससीआर २८४**:** **(१९५२) १ एससीसी १ - संदर्भित.**

अलनेश अकील सोमजी विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य (२०२१) **एससीसी ऑनलाईन बॉम** ५२७६**;** *संजय कुमार सारंगी विरुद्ध ओडिशा राज्य* (२०२४) **एससीसी ऑनलाइन ओरी** १३३४**;** *आमीर चंद वि. द क्राउन* (१९४९) **एससीसी ऑनलाइन पुंज** २०**;** *एस. हरसिमरन सिंग विरुद्ध पंजाब राज्य* (१९८४) **सीआरआय एलजे २५३;** *राज्य विरुद्ध के. एन. नेहरू* (२०११) **एससीसी ऑनलाईन मॅड १९८४;** *रोशन बीवी आणि इतर विरुद्ध तामिळनाडू सरकारचे संयुक्त सचिव आणि इतर* (१९८३) **एससीसी ऑनलाईन मॅड १६३;** *सी. नाटेसन विरुद्ध तमिळनाडू राज्य आणि इतर* (१९९८) **एससीसी ऑनलाईन मॅड ९३१;** *रणजीत सिंग विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य* (१९९५) **सीआरआय एलजे ३५०५;** *महाराष्ट्र*

राज्य विरुद्ध यादव कोहाचडे **(२०००) सीआरआय एलजे ९५९ - संदर्भित.**

एल्डरसन विरुद्ध बूथ (१९६९) २ **ऑल ईआर** २७१ **- संदर्भित.**

उद्धृत केलेली पुस्तके आणि नियतकालिके

विधी आयोगाचा ४८ वा अहवाल (१९७२); विधी आयोगाचा ४१ वा अहवाल; ब्लॅक लॉ डिक्शनरी (पाचवी आवृत्ती, १९७९) **- संदर्भित.**

कृत्यांची यादी[संपादन]

फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३; भारतीय राज्यघटना[संपादन]

कीवर्डची यादी

फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ चे कलम ४३८; अटकपूर्व जामीन; पोलिस कोठडी; न्यायालयीन कोठडी; आरोपी आधीच न्यायालयीन कोठडीत; वेगळ्या प्रकरणात अटकपूर्व जामीन; "विश्वास ठेवण्याचे कारण"; अटक; त्यानंतर अटक; ताबा; नियमित जामीन; अटकेची

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

अटक; अटकेची भीती; वेगळ्या प्रकरणात/गुन्ह्यात अटकेची भीती; अटक होण्याची शक्यता; पहिला गुन्हा; पहिल्या गुन्ह्यात कोठडी; वेगळा गुन्हा; त्यानंतरचा गुन्हा; आरोपींची कोठडी; मागील गुन्हा; अटकपूर्व जामिनासाठी पूर्वअट ; अन्य काही अजामीनपात्र गुन्ह्यासंदर्भात अटक; प्रत्यक्ष स्पर्श किंवा कैद ; औपचारिक अटक; कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला अटक होण्याची शक्यता; कैदी ट्रान्झिट वॉरंट; न्यायदंडाधिकारी

त्यातून उद्भवलेले प्रकरण

फौजदारी अपील अधिकारक्षेत्र: फौजदारी अपील क्रमांक २५०१ ऑफ २०२४

२०२३ च्या एबीए क्रमांक २८०१ मध्ये मुंबई उच्च न्यायालयाच्या ३१.१०.२०२३ च्या निर्णय व आदेशावरून

पक्षांची उपस्थिती

सिद्धार्थ लुथरा, वरिष्ठ ॲड. प्रशांत एस.केंजळे, अमोल निर्मलकुमार सूर्यवंशी, सृष्टी पांडे, आशुतोष चतुर्वेदी, गायत्री विरमानी, शुभम गावंडे, ॲड.सिद्धार्थ दवे, वरिष्ठ ॲड., शंतनू फणसे, एस. एस. बेडेकर, प्रस्तुत दळवी, विधी ठाकर, सिद्धांत शर्मा, ॲड.

सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय / आदेश

निर्णय :

जे.बी. पारडीवाला, न्या.

विवेचनाच्या सोयीसाठी हा निर्णय खालील भागांत विभागलेला आहे.

1 अपीलकर्त्याच्या वतीने युक्तिवाद..... ४

2 प्रतिवादीच्या वतीने युक्तिवाद

नंबर १ (मूळ आरोपी) ७

3 या विषयावर विविध उच्च न्यायालयांची मते

प्रश्नात १०

4 विश्लेषन २५

१ **अटकपूर्व जामीन या संकल्पनेचा विकास .....** २५

२ **एखाद्या व्यक्तीला, एखाद्या विशिष्ट गुन्ह्यासाठी कोठडीत असताना, त्याला इतर कोणत्याही गैर-गुन्ह्यासंदर्भात अटक केली जाऊ शकते यावर विश्वास ठेवण्याचे "कारण"असू शकते का?**

जामीनपात्रगुन्हा? ३

..... ४४ ४

उदाहरणे ६३

5 निष्कर्ष ६५

१. सामान्य सार्वजनिक महत्वाचा एक छोटा सा प्रश्न ज्यावर या न्यायालयाच्या विचाराधीन न्यायिक मतांमध्ये मोठी तफावत आहे तो खालीलप्रमाणे आहे:

संपादन टीप : मूळ निर्णयानुसार न्यायदान.

फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ च्या कलम ४३८ अन्वये (थोडक्यात '**सीआरपीसी**') अटकपूर्व जामिनाचा अर्ज आरोपीच्या सांगण्यावरून ग्राह्य धरला जातो का, जेव्हा तो आधीच न्यायालयीन कोठडीत असतो.

2 हे अपील मुंबई उच्च न्यायालयाने २०२३ च्या अटकपूर्व जामीन अर्ज क्रमांक २८०१ मध्ये दिलेल्या ३१.१०.२०२३ च्या निकालातून व आदेशावरून आले आहे, ज्याद्वारे उच्च न्यायालयाने पिंपरी पोलिस ठाण्यात दंडनीय गुन्ह्यांसाठी दाखल केलेल्या सीआर क्रमांक ८०६ च्या अनुषंगाने प्रतिवादी क्रमांक १ (मूळ आरोपी) यांनी दाखल केलेल्या अटकपूर्व जामीन अर्जाच्या ग्राह्यतेसंदर्भात येथे (मूळ तक्रारदार) उपस्थित केलेला आक्षेप फेटाळून लावला कलम ४०६,४०९ , ४२०, ४६५, ४६७,४६८, ४७१ अन्वये अनुक्रमे भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३४ (थोडक्यात, "**आयपीसी**") आणि त्याद्वारे असे मत व्यक्त केले की प्रतिवादी क्रमांक १ २०२१ च्या ईसीआयआर क्रमांक १० च्या संदर्भात

आधीच कोठडीत असू शकतो, तरीही तो वेगळ्या प्रकरणात अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्यास पात्र असेल.

3 रेकॉर्डवरील सामग्रीवरून असे दिसून येते की येथे प्रतिवादी क्रमांक १ ला २०२१ च्या ईसीआयआर क्रमांक १० च्या अनुषंगाने अटक करण्यात आली.कोठडीत असताना, त्याने येथे अपीलकर्त्याच्या सांगण्यावरून त्याच्याविरूद्ध दाखल केलेल्या २०१९ च्या सीआर क्रमांक ८०६ च्या अनुषंगाने अटकेची भीती व्यक्त केली. अशा परिस्थितीत त्यांनी उच्च न्यायालयात अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज केला. येथे अपीलकर्त्याने या अटकपूर्व जामीन अर्जाच्या कार्यवाहीत हस्तक्षेप केला आणि आक्षेप घेतला की प्रतिवादी क्रमांक १ २०२१ च्या ईसीआयआर क्रमांक १० च्या संदर्भात आधीच कोठडीत असल्याने तो २०१९ च्या सीआर क्रमांक ८०६ संदर्भात अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करू शकत नाही . तक्रारदार या नात्याने अपीलकर्त्याने घेतलेला आक्षेप फेटाळण्यात आला आणि उच्च न्यायालयाने असे म्हटले की, प्रतिवादी क्रमांक १ एका प्रकरणात

कोठडीत असला, तरी तो त्याला वेगळ्या प्रकरणात अटकपूर्व जामीन घेण्यास रोखू शकत नाही. हा आक्षेप फेटाळण्यात आल्याने अपीलकर्ता आता या न्यायालयासमोर आहे.

अ. **<u>अपीलकर्त्याच्या वतीने युक्तिवाद</u>**

४. अपीलकर्त्याची बाजू मांडणारे विद्वान वरिष्ठ वकील श्री. सिद्धार्थ लुथरा यांनी खालील युक्तिवाद केला:

1 एखाद्या प्रकरणात अटक झाल्यानंतर एखादी व्यक्ती कोठडीत असली, तरी अशी व्यक्ती दुसऱ्या प्रकरणात सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अन्वये अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्यासाठी अर्ज करू शकते , असे मत मांडताना उच्च न्यायालयाने गंभीर चूक केली.

2 अटकेचा महत्त्वाचा भाग म्हणजे कॉर्पस (त्या व्यक्तीचा मृतदेह) पोलिस अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात ठेवणे. त्यामुळे आधीच कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला आधीच अटक झाली असल्याने त्याला अटक होईल, असे मानण्याचे कारण असू शकत नाही. कलम ४३८

सीआरपीसी लागू करण्याची पूर्वअट अशी आहे की आरोपीला "अटक केली जाऊ शकते"यावर विश्वास ठेवण्याचे कारण असावे. जर आरोपी आधीच कोठडीत असेल, तर त्याला "अटक होऊ शकते"यावर विश्वास ठेवण्याचे कोणतेही कारण असू शकत नाही.

3 बेईमान किंवा बेजबाबदार व्यक्ती किंवा खटल्याची जबाबदारी असलेल्या अधिकाऱ्यांच्या सांगण्यावरून संबंधित व्यक्तीचे स्वातंत्र्य क्षुल्लक कारणास्तव धोक्यात येऊ नये, या हेतूने सीआरपीसीच्या कलम ४३८ मधील तरतुदीची तरतूद करण्यात आली होती. सीआरपीसीचे कलम ४३८ लागू करण्यामागे जर असा हेतू असेल तर आधीच अटक झालेल्या व्यक्तीचा अपमान होण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही.

4 एखाद्या प्रकरणात कोठडीत असताना एखाद्या आरोपीला दुसऱ्या प्रकरणात सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अन्वये अटकपूर्व जामीन मंजूर झाला, तर त्याला सीआरपीसीच्या कलम ४३८ (२)

(आय) अन्वये घालण्यात येणाऱ्या अटीची अट पूर्ण करणे म्हणजेच आवश्यकतेनुसार स्वत:ला चौकशीसाठी उपलब्ध करून देणे शक्य होणार नाही. दुसर्या शब्दांत , कोठडीत असलेली व्यक्ती सीआरपीसीच्या कलम ४३८ (२) (आय) अंतर्गत लादल्या जाऊ शकणार्या अटींची पूर्तता करू शकणार नाही किंवा त्याचे पालन करू शकणार नाही. अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्यासाठी हा भौतिक विचार असल्याने सीआरपीसीच्या कलम ४३८ (२) (आय) अन्वये लागू करण्यात आलेल्या अटींची पूर्तता न केल्यास एखाद्या व्यक्तीला अटकपूर्व जामीन घेण्याची परवानगी देणे अतार्किक ठरेल.

5 आधीच एका प्रकरणात कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला दुसऱ्या प्रकरणात अटक होण्याची भीती वाटत असेल, तर त्याला दिलासा मिळत नाही. अशा परिस्थितीत, तो आत्मसमर्पण करण्याचा प्रयत्न करू शकतो आणि दंडाधिकारी तसेच सत्र खटल्याच्या दोन्ही प्रकरणांमध्ये

"डीम्ड कस्टडी"या तत्त्वावर नियमित जामिनासाठी प्रार्थना करू शकतो.

5. श्री. लुथरा यांनी आपल्या वरील युक्तिवादांना बळकटी देण्याच्या दृष्टीने खालील निर्णयांवर भर दिला.

मी। ***करतार सिंग विरुद्ध पंजाब राज्य***, [१९९४] २ एससीआर ३७५, (१९९४) ३ एससीसी ५६९ २. ***गुरबख्श सिंग सिबिया विरुद्ध पंजाब राज्य***, [१९८०] ३ एससीआर ३८३, (१९८०) २ एससीसी ५६५ ३.

सुशीला अग्रवाल वि. राज्य (एनसीटी ऑफ दिल्ली)), [२०२०] २ एससीआर १, (२०२०) ५ एससीसी १ आयव्ही. ***सुनील कल्लानी विरुद्ध राजस्थान राज्य***, २०२१ एससीसी ऑनलाईन १६५४ ***राजेश कुमार शर्मा विरुद्ध सीबीआय***, २०२२ एससीसी ऑनलाईन ८३२ ***तेजेश सुमन विरुद्ध राजस्थान राज्य***, २०२३ एससीसी ऑनलाईन एससी ७६७, ***बशीर हसन सिद्दीकी विरुद्ध राज्य (जीएनसीटीडी),*** (२०२३) एससीसी ऑनलाइन डेल ७५४४ आठवा. ***नरिंदरजीत सिंग***

साहनी विरुद्ध भारत सरकार, [२००१] सुप ४एससीआर ११४, (२००२) २ एससीसी २१०.

6 वर नमूद केलेल्या अशा परिस्थितीत आपल्या अपिलात तथ्य असल्याने ते मान्य करण्यात यावे आणि उच्च न्यायालयाने दिलेला आक्षेपार्ह आदेश रद्द करण्यात यावा , अशी विनंती विद्वान ज्येष्ठ वकिलांनी केली.

बी. प्रतिवादी क्रमांक १ (मूळ आरोपी) यांच्यावतीने युक्तिवाद

७. मूळ आरोपीचे वकील श्री. सिद्धार्थ दवे यांनी सध्याच्या अपिलाला कडाडून विरोध केला आणि पुढील युक्तिवाद मांडले.

1 जिथे अधिकार आहे, तिथे उपाय आहे, हे कायदेविषयक तत्त्व *उबी जुस इबी रीमीडियम* हे न्यायशास्त्राचे मूलभूत तत्त्व म्हणून ओळखले जाते. ***अनिताकुशवाह विरुद्ध पुष्प सुदान या खटल्यात या न्यायालयाच्या घटनापीठाने*** (२०१६) ८ एससीसी ५०९ **मध्ये म्हटले** आहे की, न्याय मिळवण्याचा अधिकार इतका अविभाज्य आहे की,

कोणतीही शासन व्यवस्था त्याच्या महत्त्वाकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही, आपल्या नागरिकांना ते नाकारणे तर सोडाच. ते होते तसेच प्राचीन रोमन न्यायशास्त्रातील मॅक्सिम *उबी जुस इबी रीमीडियमने* न्यायप्राप्तीला मूलभूत आणि अविभाज्य मानवी हक्क म्हणून स्वीकारण्यास हातभार लावला आहे, ज्याला सर्व सभ्य समाज मान्यता देतात आणि अंमलात आणतात.

2 सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अन्वये अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्याचा आरोपीचा अधिकार हा कायद्यानुसार सक्षम न्यायालयांमध्ये जाण्याच्या त्याच्या अधिकाराशी निगडित आहे. अशा प्रकारे एखाद्या व्यक्तीला एका प्रकरणात सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अन्वये अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करता येईल , जरी तो इतर कोणत्याही प्रकरणात कोठडीत असला तरी. कलम ४३८ सीआरपीसी अंतर्गत अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करून भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २१ च्या चौकटीत राहून आरोपीला त्याच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याचा अधिकार कायद्याने प्रस्थापित

केलेल्या प्रक्रियेशिवाय संपुष्टात आणला जाऊ शकत नाही. शिवाय, भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ च्या कचाट्यावर निष्पक्षता, तर्कशुद्धता आणि स्पष्ट पणे मनमानी करण्याची कसोटीही अशी प्रक्रिया पार पाडली पाहिजे.

3 सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अन्वये अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्याची पूर्वअट *म्हणजे अजामीनपात्र गुन्हा केल्याच्या आरोपाखाली त्याला अटक होऊ शकते, असे मानण्याचे कारण आहे.* त्यामुळे या अधिकाराचा वापर करण्यासाठी एकमेव पूर्वअट म्हणजे आरोपीला अटक होण्याची भीती.

4 सीआरपीसीच्या कलम ४३८ च्या भाषेत अशी कोणतीही अट नसल्याने एका प्रकरणातील आरोपीला अटक केल्याने दुसऱ्या प्रकरणात अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्याचा त्याचा अधिकार संपुष्टात येऊ शकत नाही. सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अंतर्गत अटकपूर्व जामीन देण्याच्या अधिकाराच्या वापरावरील निर्बंध

सीआरपीसीच्या कलम ४३८ (४) अंतर्गत निर्धारित केले आहेत ज्यात अशी तरतूद आहे की कलम ४३८ च्या तरतुदी अनुक्रमे कलम ३७६ (३), ३७६ एबी,३७६ डीए किंवा ३७६ डीबी अंतर्गत अटकेशी संबंधित प्रकरणांना लागू होणार नाहीत. ६. या न्यायालयाच्या घटनापीठाने ***सुशीला अग्रवाल*** (*सुप्रा*)मध्ये सीआरपीसीच्या कलम ४३८ वरील वैधानिक निर्बंधांचा विचार करताना असे म्हटले आहे की जेथे संसदेला सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अंतर्गत न्यायालयाचे अधिकार वगळण्याचा किंवा प्रतिबंधित करण्याचा हेतू होता, तेथे त्याने स्पष्ट शब्दात (जसे की कलम ४३८ (४)) केले. अधिकारावर बंधने घालण्याची विधिमंडळाची चूक अजामीनपात्र गुन्हा केल्याचा आरोप असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने अटकपूर्व जामीन मिळवण्यासाठी असे गृहीत धरले जाऊ शकते की या न्यायालयाद्वारे कलम ४३८ सीआरपीसीच्या मजकुरात सरसकट निर्बंध वाचले जाऊ शकत नाहीत किंवा विवेकाचा वापर करताना

लवचिक मार्गदर्शक तत्त्वांचा आग्रह धरला जाऊ शकत नाही कारण ते न्यायालयीन कायद्यासारखे असेल.

७. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम, १९८९ (थोडक्यात, "अधिनियम, १९८९") च्या अनुक्रमे कलम १८ आणि १८ अ (२) अन्वये अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्याच्या अधिकारावर वैधानिक निर्बंध आढळतात. या तरतुदीनुसार सीआरपीसीचे कलम ४३८ हे अधिनियम, १९८९ अंतर्गत प्रकरणांना लागू होणार नाही. अधिनियम, १९८९ च्या अनुक्रमे कलम १८ आणि १८ अ (२) अन्वये वैधानिक बंधन असूनही या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने *(२०२०) ४ एससीसी ७२७* **मध्ये अहवाल दिला** की जर तक्रार अधिनियम, १९८९ च्या अंमलबजावणीसाठी प्रथमदर्शनी *प्रकरण सिद्ध करत नसेल तर* या कायद्याच्या अनुक्रमे कलम १८ आणि १८ अ (२) अंतर्गत बंदी लागू होणार नाही. वरील

निकाल वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या बाजूने अर्थ लावण्याचा न्यायालयीन दृष्टिकोन दर्शवितो.

८. वर नमूद केलेल्या परिस्थितीत श्री दवे यांनी अपिलात तथ्य नसल्याने ते फेटाळण्यात यावे, अशी विनंती केली.

क. <u>संबंधित विषयावर विविध उच्च न्यायालयांची मते</u>

९. ***सुनील कल्लानी***(*सुप्रा*)प्रकरणात राजस्थान उच्च न्यायालयाचे एक विद्वान एकल न्यायाधीश यांनी असे मत व्यक्त केले की आधीच अटक झालेल्या आणि वेगळ्या प्रकरणात पोलिस कोठडीत किंवा न्यायालयीन कोठडीत असलेल्या व्यक्तीच्या सांगण्यावरून अटकपूर्व जामिनाचा अर्ज ग्राह्य धरला जाणार नाही. उच्च न्यायालयाने अशी भूमिका घेताना अवलंबिलेली युक्तीवाद अशी होती की, आधीच कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला अटक होईल, असे मानण्याचे कारण असू शकत नाही, कारण त्याला आधीच अटक झाली आहे, जरी तो वेगळ्या प्रकरणात असला तरी. अटक म्हणजे व्यक्तीच्या शरीराला

प्रत्यक्ष स्पर्श करणे किंवा पोलिस अधिकाऱ्याच्या ताब्यात ठेवणे आणि अटकेचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे कॉर्पस म्हणजेच त्या व्यक्तीचा मृतदेह पोलिस अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात ठेवणे, असे निरीक्षण उच्च न्यायालयाने नोंदवले. अटकेची ही आवश्यक अट लक्षात घेता, आधीच कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला आधीच अटक झाली असल्याने त्याला अटक होऊ शकते असे मानण्याचे कारण असू शकत नाही. नरिंदरजीतसिंग साहनी (सुप्रा) प्रकरणात या न्यायालयाने केलेल्या काही निरीक्षणांचा आधार घेऊन उच्च न्यायालयाने आपले मत दृढ करण्याचा प्रयत्न केला.उच्च न्यायालयाने केलेली काही समर्पक निरीक्षणे खाली दिली आहेत.

१७. *फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या योजनेत अटक या शब्दाची व्याख्या केलेली नाही. फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या पाचव्या अध्यायात, कलम ४१ मध्ये पोलिस वॉरंटशिवाय कधी अटक करू शकतात हे नमूद केले आहे. कलम ४१ ब मध्ये अटकेची प्रक्रिया आणि अधिकाऱ्याची*

कर्तव्ये नमूद केली आहेत. कलम ४६ मध्ये अटक कशी करायची याचा उल्लेख आहे.

18 कलम ४६ सीआरपीसी (सुप्रा) वाचल्यावर हे स्पष्ट होते की अटक म्हणजे प्रत्यक्षात त्या व्यक्तीच्या शरीराला स्पर्श करणे किंवा पोलिस अधिकाऱ्याच्या ताब्यात ठेवणे होय. कलम १६७ सीआरपीसीनुसार तपासाच्या उद्देशाने पोलिसांना कोठडी दिली जाऊ शकते (ज्याला रिमांड म्हटले जाते) किंवा तुरुंगात पाठवले जाऊ शकते (ज्याला न्यायालयीन कोठडी म्हटले जाते). अशा प्रकारे अटकेचा महत्त्वाचा भाग म्हणजे त्या व्यक्तीचा कॉर्पस, मृतदेह पोलिस ठाण्याच्या ताब्यात ठेवणे किंवा त्याच्यासमोर किंवा संबंधित कारागृहात ठेवणे.

19 त्यामुळे आधीच कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला आधीच अटक झाली असल्याने त्याला अटक होईल, असे मानण्याचे कारण असू शकत नाही. हे लक्षात घेता, कलम ४३८ सीआरपीसी अंतर्गत दाखल

करावयाच्या जामीन अर्जाची पूर्वअट म्हणजेच त्याला अटक होऊ शकते असे मानण्याची कारणे टिकत नाहीत कारण एखादी व्यक्ती आधीच दुसर्या प्रकरणात अटक केलेली आहे आणि पोलिसांसमोर असो किंवा तुरुंगात कोठडीत आहे.

23 याचिकाकर्त्याच्या अभ्यासू वकिलांनी निदर्शनास आणून दिल्याप्रमाणे अशी प्रकरणे असू शकतात ज्यात एखाद्या विशिष्ट प्रकरणात आधीच अटक केलेल्या व्यक्तीला तुरुंगातून सुटका नको असलेल्या व्यक्तींकडून अनेक एफआयआर दाखल करण्यास सामोरे जावे लागू शकते आणि या परिस्थितीत इतर एफआयआरमध्ये अटकपूर्व जामीन घेणे हा एकमेव पर्याय उपलब्ध आहे कारण पोलिस सर्व प्रकरणांमध्ये त्याच्या अटकेची मागणी करतील. त्यानंतर त्याच्याविरुद्ध अजामीनपात्र गुन्ह्यांसाठी गुन्हा दाखल केला जाऊ शकतो आणि अशा परिस्थितीत त्याच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा भंग होईल. तथापि, हे न्यायालय वरीलप्रमाणे लक्षात आलेले युक्तिवाद मान्य करीत नाही. एकदा एखाद्या आरोपीने एखाद्या व्यक्तीविरुद्ध

केलेल्या गुन्ह्यासंदर्भात एफआयआर दाखल झाल्यानंतर तो अशा आरोपीविरुद्ध एफआयआर नोंदविण्याचा वैयक्तिक अधिकार असलेल्या इतर व्यक्तींबरोबर केलेल्या गुन्ह्यांपासून संरक्षण असल्याचा दावा करू शकत नाही. आरोपीला प्रत्येक प्रकरणाच्या अनुषंगाने स्वतंत्रपणे तपास आणि पुढील खटल्याला सामोरे जावे लागणार आहे. त्याला इतर खटल्यांसाठी स्वतंत्रपणे किंवा संयुक्तपणे शिक्षा होऊ शकते का, हा प्रश्न पूर्णपणे वेगळा आहे आणि सध्याच्या प्रकरणात जाण्याची गरज नाही.

24 मात्र, नरिंदरजीतसिंग साहनी यांची निरीक्षणे लक्षात घेता आणि कलम ४३८ सीआरपीसी अंतर्गत अर्जावर न्यायालयाच्या निर्देशानुसार प्रतिबंधात्मक अटकेचा हेतू लक्षात घेता हा निर्वाळा देणारा आदेश ठरेल. एखादी व्यक्ती आधीच पोलिसांच्या ताब्यात असल्याने कलम ४३८ अन्वये असा अटकपूर्व जामीन अर्ज खोटा ठरणार नाही आणि आधीच कोठडीत असलेल्या अशा आरोपीला

अटकपूर्व जामीन मंजूर करणे म्हणजे न्यायाची खिल्ली उडविणे ठरेल, असे या न्यायालयाचे मत आहे.

25 दुसर् या कोनातून या मुद्द्याचा अभ्यास केल्यास असा अर्ज ग्राह्य धरला तर त्याचा परिणाम असा होतो की, एखाद्या आरोपीला अटक केल्यास अपहरणाच्या गुन्ह्यासाठी सांगा आणि त्याच्याविरुद्ध खून केल्याचा दुसरा गुन्हा दाखल केला जाईल आणि तिसरा गुन्हा त्याच्याविरुद्ध अपहरणासाठी वापरण्यात आलेली कार चोरल्याप्रकरणी दुसऱ्या पोलिस ठाण्यात दाखल केला जातो आणि संबंधित आरोपीला अटकपूर्व जामीन मंजूर केला जातो कार चोरीच्या गुन्ह्यात किंवा खून केल्याच्या गुन्ह्यासंदर्भात संबंधित पोलिस तपास यंत्रणा जिथे एफआयआर दाखल करण्यात आले आहेत, त्यांना वैयक्तिक तपास करण्यापासून रोखले जाईल आणि एकदा अटकपूर्व जामीन मंजूर झाल्यानंतर अटकपूर्व जामीन म्हणून वसुली केली जाईल, असे सर्वोच्च न्यायालयाने सुशीला अग्रवाल मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे

मर्यादेशिवाय कार्यरत राहील, (सुप्रा). याची संकल्पना. कलम ४३८ सीआरपीसीनुसार अटकपूर्व जामीन रद्द होईल. अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्याच्या तरतुदी मुळात अर्जदाराला अशा प्रकारे अटक करून जखमी करून अपमानित करण्याच्या उद्देशाने सुरू करण्यात आलेल्या खटल्यापासून संबंधित व्यक्तीला रोखण्यासाठी आहेत आणि आधीच अटक झालेल्या व्यक्तीसाठी असा घटक उपलब्ध राहत नाही.

26 वरील चर्चेच्या पार्श्वभूमीवर या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की, जर एखाद्या व्यक्तीला आधीच अटक झाली असेल आणि तो समान गुन्ह्यासाठी किंवा वेगवेगळ्या गुन्ह्यांसाठी असू शकेल अशा दुसर्या फौजदारी प्रकरणात पोलिस किंवा न्यायालयीन कोठडीत असेल तर अटकपूर्व जामीन खोटा ठरणार नाही आणि तो ग्राह्य धरला जाणार नाही.

(जोर दिला आहे)

10 राजेश कुमार शर्मा **(*सुप्रा*) *यांच्या*** *बाबतीत* अलाहाबाद उच्च न्यायालयाचे एक विद्वान एकल न्यायाधीश यांनी वर उल्लेख केलेल्या राजस्थान उच्च न्यायालयाने घेतलेल्या मताचे अनुसरण केले.

11 बशीर हसन सिद्दीकी **(*सुप्रा*)** *प्रकरणात* दिल्ली उच्च न्यायालयाचे विद्वान एकल न्यायाधीश ***सुनील कल्लानी*** (*सुप्रा*)आणि ***राजेश कुमार शर्मा*** (*सुप्रा*)यांच्यावर अवलंबून राहून अशीच भूमिका घेतली की, अशा व्यक्तीला आधीच अटक झाली असेल आणि तो वेगळ्या गुन्ह्यात कोठडीत असेल तर अटकेची भीती बाळगणाऱ्या व्यक्तीच्या सांगण्यावरून अटकपूर्व जामिनासाठी केलेला अर्ज ग्राह्य धरला जाणार नाही. उच्च न्यायालयाने या निर्णयाच्या परिच्छेद ६ मध्ये केलेली संबंधित निरीक्षणे खालीलप्रमाणे आहेत.

"६. *त्यामुळे संपूर्ण वस्तुस्थिती आणि परिस्थिती लक्षात घेऊन आणि सुनील कल्लानी (सुप्रा) प्रकरणात राजस्थान उच्च न्यायालयाने दिलेला निकाल आणि त्यानंतर अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने राजेश कुमार*

शर्मा (सुप्रा) प्रकरणात दिलेला निकाल विचारात घेता, आरोपी दुसऱ्या एफआयआरमध्ये कोठडीत असल्याने, इतर एफआयआरमधील अटकपूर्व जामीन ग्राह्य धरला जात नाही. त्यामुळे सध्याची याचिका फेटाळण्यात आली आहे."

(जोर दिला आहे)

12 अलनेश अकील सोमजी विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य ***या खटल्यात २०२१*** मध्ये **एससीसी ऑनलाईन बॉम ५२७६** मध्ये मुंबई उच्च न्यायालयाच्या एका विद्वान एकल न्यायाधीशाने कायद्याचा खालील प्रश्न विचारार्थ तयार केला:

आधीच अटक झालेल्या आणि दुसऱ्या गुन्ह्यात न्यायालयीन कोठडीत असलेल्या आरोपीचा अटकपूर्व जामीन अर्ज ग्राह्य धरला जाईल का?

13 सुनील कल्लानी **(सुप्रा)** *प्रकरणात राजस्थान उच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयाची दखल मुंबई उच्च न्यायालयानेही घेतली.* *नरिंदरजीतसिंग साहनी* (*सुप्रा*)यांच्या प्रकरणात या न्यायालयाच्या

निर्णयाचाही विचार करण्यात आला आणि शेवटी असे ठरविण्यात आले की, एखाद्या आरोपीला अनेक प्रकरणांमध्ये अटक झाली असली तरी त्याच्याविरुद्ध दाखल असलेल्या प्रत्येक गुन्ह्यात अटकपूर्व जामिनासाठी न्यायालयात जाण्याचा पूर्ण अधिकार आहे, मग तो आधीच वेगळ्या गुन्ह्यात कोठडीत असला तरी. सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अन्वये दाखल अर्जावर सुनावणी घेऊन तो आधीच कोठडीत असलेल्या इतर प्रकरणांपेक्षा गुणवत्तेच्या आधारे निर्णय घ्यावा लागेल, असे उच्च न्यायालयाचे मत होते. उच्च न्यायालयाने नोंदवलेली काही निरीक्षणे आपण खालीलप्रमाणे पाहू शकतो.

८. या तरतुदीचे साधे वाचन केल्यास असे दिसून येईल की दिलेली एकमेव बंदी सीआरपीसीच्या कलम ४३८ (४) अंतर्गत आहे, ज्यात म्हटले आहे की सीआरपीसीच्या कलम ४३८ (४) मध्ये नमूद केलेल्या गुन्ह्यांच्या आरोपांना ही तरतूद लागू होणार नाही. त्याचप्रमाणे, काही विशेष कायद्यांमध्ये सीआरपीसीच्या कलम ४३८ ची अंमलबजावणी

त्या विशेष कायद्यांतर्गत दंडनीय गुन्ह्यांच्या आरोपासाठी वगळण्यात आली आहे, उदाहरणार्थ अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम, १९८९ चे कलम १८ ए सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अंतर्गत अधिकारांचा वापर करण्यास प्रतिबंधित करते.

९. माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने सीआरपीसीच्या कलम ४३८ ची व्याप्ती हाताळताना श्री गुरबख्श सिंग सिबिया आणि इतर विरुद्ध पंजाब राज्य या प्रकरणात आणि अटकपूर्व जामीन देण्याच्या अधिकाराच्या वापरावरील बंदी किंवा निर्बंधासंदर्भात दिलेल्या निर्णयाचे अनुसरण केले आहे, माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने खालीलप्रमाणे निकाल दिला आहे:

"६२. या पार्श्वभूमीवर हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, संसदेने अधिकाराचा वापर करण्यावर (अटकपूर्व जामीन देण्यासाठी) घातलेली एकमेव बंदी किंवा निर्बंध सकारात्मक निर्बंधाच्या मार्गाने

म्हणजे आरोपींनी कलम ३७६ (३) किंवा कलम ३७६-एबी किंवा कलम ३७६-डीए किंवा कलम ३७६-डीए किंवा कलम ३७६-डीबी अंतर्गत दंडनीय गुन्हे केल्याचा आरोप आहे. दुसर् या शब्दांत सांगायचे तर, संसदेने आता अशा गुन्ह्यांतील आरोपींना अटकपूर्व जामीन देण्यापासून न्यायालयाचे (म्हणजे सत्र न्यायालय आणि उच्च न्यायालये) अधिकार नाकारले आहेत. सुधारणा [फौजदारी प्रक्रिया संहिता दुरुस्ती कायदा, २०१८ कलम ४३८ (४)] खालीलप्रमाणे आहे:

४३८. (४) कलम ३७६ च्या उपकलम (३) किंवा कलम ३७६-एबी किंवा कलम ३७६-डीए किंवा भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३७६-डीबी अंतर्गत गुन्हा केल्याच्या आरोपाखाली कोणत्याही व्यक्तीला अटक करण्याच्या कोणत्याही प्रकरणात या कलमातील कोणतीही गोष्ट लागू होणार नाही".

६३. *म्हणूनच, संहितेच्या कलम ४३८ अन्वये संसदेला न्यायालयांचे अधिकार वगळण्याची किंवा प्रतिबंधित करण्याची इच्छा होती, तेथे*

त्यांनी स्पष्ट शब्दात तसे केले. इतर गुन्ह्यांत आरोपी असलेल्या नागरिकांच्या अटकपूर्व जामीन घेण्याच्या अधिकारावर निर्बंध घालण्यास संसदेने टाळाटाळ केल्याने या न्यायालयाला सरसकट निर्बंध घालता येणार नाहीत किंवा विवेकबुद्धीचा वापर करताना लवचिक मार्गदर्शक तत्त्वांचा आग्रह धरला जाऊ शकत नाही, हे न्यायालयीन कायद्यासारखे ठरेल, असे गृहीत धरले जाते.

10 त्याचप्रमाणे माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने श्री गुरबख्शसिंग सिब्बिया व इतरांच्या बाबतीत खालील निरीक्षणे नोंदविली आहेत (सुप्रा):

३९. पाचवे म्हणजे आरोपीच्या अटकेनंतर कलम ४३८ च्या तरतुदी लागू करता येणार नाहीत. अटकेत असलेल्या आरोपीला 'अटकपूर्व जामीन'देण्यामध्ये ज्या गुन्ह्यासाठी किंवा गुन्ह्यांसाठी त्याला अटक केली जाते, त्या संदर्भातील अटींमध्ये विरोधाभास असतो. अटकेनंतर आरोपीला ज्या गुन्ह्यात किंवा गुन्ह्यात अटक करण्यात आली आहे,

त्या गुन्ह्यात जामिनावर सुटका करायची असेल तर त्याला कलम ४३७ किंवा कलम ४३९ अन्वये उपाय शोधणे आवश्यक आहे.

11 त्यामुळे माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या म्हणण्यानुसार, ज्या गुन्ह्यासाठी अटकपूर्व जामीन मागितला जातो, त्याच गुन्ह्यात एखादी व्यक्ती कोठडीत असेल तर अटकपूर्व जामीन ग्राह्य धरला जाणार नाही, जर एखादी व्यक्ती त्या विशिष्ट गुन्ह्यात कोठडीत असेल तरच अटकपूर्व जामीन कायम ठेवण्याचे बंधन असेल.

12 वरील घोषणांवरून दोन गोष्टी स्पष्ट होतात. पहिली गोष्ट म्हणजे, सीआरपीसी किंवा कोणत्याही कायद्यात असे कोणतेही बंधन नाही जे सत्र किंवा उच्च न्यायालयाला अटकपूर्व जामीन घेण्यास आणि निर्णय घेण्यास प्रतिबंधित करते, जेव्हा अशी व्यक्ती इतर कोणत्याही गुन्ह्यात आधीच न्यायालयीन किंवा पोलिस कोठडीत असते. दुसरं म्हणजे इतर कोणत्याही गुन्ह्यात केलेल्या अटकेचा

समावेश करण्यासाठी निर्बंध वाढवता येणार नाहीत कारण ते तरतुदीच्या उद्देशाच्या विरोधात असेल.

13 मी येथे नमूद करू इच्छितो की नरिंदरजीत सिंग साहनी आणि आणखी एक(सुप्रा) प्रकरण कलम ३२ च्या देखभालीच्या संदर्भात होते ज्यात कलम ४३८ च्या स्वरूपात दिलासा मागितला गेला होता. एका गुन्ह्यात अटक झालेली व्यक्ती दुसऱ्या गुन्ह्यात सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अन्वये देण्यात आलेली मदत केवळ दुसऱ्या जिल्ह्यातील गुन्ह्यात अटक झाल्याच्या कारणास्तव मागू शकत नाही, असे या निकालात स्पष्ट शब्दात नमूद करण्यात आलेले नाही.

14 माझ्या मते सीआरपीसीच्या कलम ४३८ चा योग्य अर्थ विद्वान अतिरिक्त सत्र न्यायाधीशांच्या हातून झाला नाही. आरोपीला अनेक प्रकरणांमध्ये अटक झाली असली तरी तो आधीच कोठडीत असला तरी वेगवेगळ्या गुन्ह्यासाठी त्याच्याविरुद्ध दाखल असलेल्या प्रत्येक

गुन्ह्यात पुढे जाण्याचा पूर्ण अधिकार आहे, कारण अर्जावर सुनावणी घेऊन तो आधीच कोठडीत असलेल्या दुसर् या गुन्ह्यापेक्षा स्वतंत्रपणे गुणवत्तेच्या आधारे निर्णय घ्यावा लागेल.

15 व्याख्येच्या नावाखाली कायद्याने दिलेल्या साध्या आणि सोप्या अर्थापेक्षा स्वत:चा अर्थ सिद्ध करण्याचे धाडस कोणी करू शकत नाही आणि करू ही शकत नाही. तरतुदीमुळेच अटकळांना वाव दिल्याशिवाय जे बोलले गेले नाही, त्याचा अंदाज बांधता येत नाही. जर हेतूमागचा हेतू अस्पष्टता आणि अस्पष्टतेशिवाय स्पष्ट असेल, तर कल्पनेला जागा नाही."

(जोर दिला आहे)

14 ***संजय कुमार सारंगी विरुद्ध ओडिशा राज्य*** २०२४ एससीसी ऑनलाईन १३३४ **मध्ये ओरिसा** उच्च न्यायालयाच्या एका विद्वान एकल न्यायाधीशाने असे मत नोंदवले की एखाद्या प्रकरणात कोठडीत असलेल्या आरोपीला त्याच्याविरुद्ध दाखल केलेल्या वेगळ्या प्रकरणात

अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्यासाठी प्रार्थना करण्यास कायदेशीर बंधन नाही. संबंधित तरतुदींचा अभ्यास केल्यावर न्यायालयाने असे मत नोंदवले की, अटक म्हणजे न्यायालयाच्या आदेशाने किंवा त्याशिवाय एखाद्या व्यक्तीला शारीरिक रित्या कैदेत ठेवणे. 'रिमांड'वर नियंत्रण ठेवणारे सीआरपीसीचे कलम १६७ (२) अशा प्रकरणात लागू होते, जिथे आरोपीला आधीच अटक झाली आहे आणि आरोपपत्र दाखल करण्यात आलेले नाही. सीआरपीसीमध्ये अशी कोणतीही विशिष्ट तरतूद नाही जी एखाद्या व्यक्तीला नवीन प्रकरणाच्या अनुषंगाने अटक करणे किंवा कोठडी देणे आवश्यक आहे जेव्हा तो इतर कोणत्याही प्रकरणात आधीच कोठडीत असतो आणि अशा परिस्थितीत सक्षम न्यायालयाच्या आदेशानुसारच आरोपीला नवीन प्रकरणाच्या अनुषंगाने कोठडी दिली जाऊ शकते, असे निरीक्षण न्यायालयाने नोंदवले. न्यायालयाने कोठडीच्या अशा आदेशाची तुलना अटकेच्या कृतीशी करता येईल का, या प्रश्नाचे उत्तर देताना न्यायालयाने म्हटले की, अटकेच्या प्रकरणाप्रमाणेच कोठडीचा हेतू

तपासादरम्यान पुरावे गोळा करणे हा आहे आणि त्यामुळे दोन्ही गोष्टी एकच आहेत.

15 एका प्रकरणात आधीच कोठडीत असलेल्या व्यक्तीविरुद्ध नवा गुन्हा दाखल झाल्यास अशा परिस्थितीत पोलिस एकतर न्यायालयाकडून कोठडीचा आदेश मागू शकतात किंवा दुसऱ्या प्रकरणात कोठडीतून सुटल्यावर आरोपीला अटक करू शकतात, असे उच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले. सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अन्वये अटकपूर्व जामिनाचा आदेश लागू होईल, कारण आरोपीची कोठडीतून सुटका झाल्यानंतरच त्याला पुढील प्रकरणात अटक करता येईल, असे सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले. अटकपूर्व जामीन भविष्यात लागू होईल, असे सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटले आहे. पूर्वीच्या प्रकरणात कोठडीतून सुटल्यानंतर पुढील प्रकरणात त्याला अटक करायची असेल, तर त्याला अटकपूर्व जामिनाच्या स्वरूपात आवश्यक संरक्षण घेऊन आधीच न्यायालयात जाण्यापासून रोखण्याचे कारण नाही.

16 एखाद्या प्रकरणात आधीच कोठडीत असेल तर त्याला अटक करता येणार नाही, मात्र सीआरपीसीच्या योजनेच्या अनुषंगाने दुसऱ्या प्रकरणात अटकपूर्व जामीन मिळविण्याच्या त्याच्या अधिकारावर गदा आणता येणार नाही, असे न्यायालयाने स्पष्ट केले. अटकपूर्व जामीन मंजूर झाला तर तो आधीच्या खटल्यातील कोठडीतून सुटल्यानंतर पुढील प्रकरणात त्याला अटक झाल्यासच लागू होईल.

17 शेवटी न्यायालयाने म्हटले की, सीआरपीसीमध्ये असे काहीही नाही जे आरोपीला त्याचे स्वातंत्र्य मागण्याचा किंवा तपास यंत्रणेचा केवळ आरोपी वेगळ्या प्रकरणात कोठडीत आहे म्हणून प्रकरणाचा तपास करण्याचा अधिकार हिरावून घेतो. ज्याप्रमाणे तपास यंत्रणा या प्रकरणाचे अधिकार क्षेत्र असलेल्या न्यायालयाकडून आरोपीच्या कोठडीची मागणी करून पुढील प्रकरणाचा तपास करण्याचा अधिकार वापरू शकते , त्याचप्रमाणे आरोपी अटकपूर्व जामिनासाठी न्यायालयात जाण्याच्या अधिकाराचा वापर करू शकतो, असे निरीक्षण

सर्वोच्च न्यायालयाने नोंदवले. दोन्ही हक्क आपापल्या आणि योग्य वेळी एकत्र राहू शकतात आणि कार्य करू शकतात . आधीच्या प्रकरणात आरोपी कोठडीत असताना त्याच्या कोठडीची मागणी करणारा तपास यंत्रणेचा अर्ज मंजूर झाल्यास आरोपी पुढील प्रकरणात अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करू शकत नाही, कारण त्यानंतरच्या प्रकरणातही तो तांत्रिकदृष्ट्या कोठडीत आहे असे म्हणता येईल, असे न्यायालयाने म्हटले आहे. अशा परिस्थितीत आरोपी केवळ नियमित जामीन मागू शकतो. अटकपूर्व जामीन मंजूर करताना आरोपीला तपास टाळण्यासाठी किंवा त्यापासून कोणत्याही प्रकारची सूट मिळण्यासाठी परवाना दिला जात नाही, असेही न्यायालयाने स्पष्ट केले.

18 विद्वान एकल न्यायाधीशांनी केलेली काही समर्पक निरीक्षणे आपण खालीलप्रमाणे पाहू शकतो:

"१३. *उदाहरणार्थ, एखादी व्यक्ती एखाद्या प्रकरणात कोठडीत असते आणि त्याच्यावर इतर काही गुन्हा केल्याबद्दल नवीन गुन्हा दाखल*

केला जातो. अशा परिस्थितीत पोलिसांकडे दोन पर्याय उपलब्ध असतात - एक म्हणजे तपासासाठी आरोपीची उपस्थिती आवश्यक असल्यास न्यायालयाकडून कोठडीचा आदेश मागणे किंवा दुसरे म्हणजे मागील प्रकरणात कोठडीतून सुटल्यावर त्याला अटक करणे. दुसऱ्या परिस्थितीतच अटकपूर्व जामिनाचा आदेश प्रभावी ठरू शकतो, कारण त्यानंतरच त्याला 'अटक'होऊ शकते. कोठडीजामीन आणि अटकपूर्व जामीन याप्रकरणातील आदेश यातील फरक असा आहे की पहिला आदेश आरोपी आधीच अटक करून कोठडीत असताना दिला जातो आणि तो पास होताच (जामीन रोखे सादर करण्याच्या अधीन राहून) कार्य करतो, तर नंतरचा आदेश भविष्यात कार्य करतो - जेव्हा व्यक्ती कोठडीत नसते, अटक केली आहे. या न्यायालयाच्या विचारपूर्वक मतानुसार हाच या विषयाचा गाभा आहे. अटकपूर्व जामीन देण्याचा आदेश तेव्हाच लागू होतो जेव्हा त्या व्यक्तीला अटक केली जाते आणि आधीच कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला अटक करणे शक्य नसते, तेव्हा जेव्हा आधीच्या प्रकरणात

कोठडीतून सुटल्यानंतर त्याला नवीन प्रकरणात अटक करण्याची मागणी केली जाते, तेव्हा त्याला फॉर्ममध्ये आवश्यक संरक्षण देण्यासाठी अगोदरन्यायालयात जाण्यापासून रोखण्याचे कोणतेही कारण नाही अशा परिस्थितीपासून स्वत:चे रक्षण करण्यासाठी अटकपूर्व जामिनाचा. जर न्यायालयाने त्याच्या बाजूने असा आदेश दिला तर नेहमीप्रमाणे त्याला अटक झाल्यास ती प्रभावी ठरेल.एकच पकड आहे, जोपर्यंत तो पहिल्या प्रकरणात कोठडीत आहे तोपर्यंत त्याला अटक करता येणार नाही. त्यामुळे पहिल्या खटल्यातून सुटका झाल्यावरच प्रभावी ठरू शकेल असा आदेश नव्या खटल्यात आधीच मिळवण्याचा त्यांचा अधिकार संहितेच्या योजनेअंतर्गत नाकारता येत नाही.

14 आणखी एक पैलूही विचारात घ्यायला हवा - जेव्हा एखादी व्यक्ती एखाद्या प्रकरणात कोठडीत असते आणि त्याच्याविरुद्ध नवीन गुन्हा दाखल होतो, तेव्हा तो सर्व व्यावहारिक कारणांसाठी पूर्णपणे

वेगळा गुन्हा असतो. याचा अर्थ आरोपीवर गुन्हा दाखल झाल्यानंतर त्याला कायद्याने दिलेले सर्व अधिकार तसेच तपास यंत्रणा स्वतंत्रपणे संरक्षित आहेत. केवळ दुसऱ्या प्रकरणात कोठडीत असल्याने आरोपीचे स्वातंत्र्य मागण्याचा किंवा तपास यंत्रणेचा या प्रकरणाचा तपास करण्याचा अधिकार हिरावून घेणारी कोणतीही तरतूद संहितेत नाही.आधीच म्हटल्याप्रमाणे, आरोपी अटकपूर्व जामिनासाठी न्यायालयात जाण्याचा अधिकार वापरू शकतो जो अर्थातच आधीच्या खटल्यातून सुटल्यानंतर आणि त्यानंतरच्या प्रकरणात त्याला अटक झाल्यासप्रभावी ठरेल. त्याचप्रमाणे पुढील प्रकरणात आरोपीच्या कोठडीची मागणी करून पुढील प्रकरणाचा तपास/चौकशी करण्याचा तपास यंत्रणेचा अधिकार वापरता येतो. ही दोन्ही परिस्थिती परस्पर विशिष्ट नाही आणि आपापल्या आणि योग्य वेळी कार्य करू शकते. तपास यंत्रणेला जर चौकशी/तपासाच्या हेतूने आवश्यक वाटत असेल तर मागील प्रकरणात आरोपी कोठडीत असताना त्याच्या कोठडीची मागणी करू शकते आणि जर अशी विनंती मान्य झाली तर आरोपी

यापुढे अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्यासाठी प्रार्थना करू शकत नाही कारण त्यानंतर च्या प्रकरणातही तो तांत्रिकदृष्ट्या कोठडीत असेल. त्यानंतर तो फक्त नियमित किंवा कोठडीजामीन मिळवू शकतो. दुसर् या प्रकरणात कोठडीत असलेल्या व्यक्तीविरुद्ध गुन्हा दाखल करण्याचा अधिकार सरकारी पक्षाला असेल, तर अशा प्रकरणात आरोपीला त्याच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याच्या अधिकारापासून वंचित कसे ठेवता येईल, याचाही विचार व्हायला हवा. हे राज्यघटनेच्या कलम २१ आणि संहितेच्या कलम ४३८ च्या मूळ तत्त्वाच्या विरोधात असेल.

14 सुनील कल्लानी (सुप्रा) यांच्या प्रकरणात राजस्थान उच्च न्यायालयाच्या विद्वान एकल न्यायाधीशांनी अवलंबिलेल्या युक्तिवादाकडे न्यायालयाचे लक्ष वेधले जाते की ज्या संबंधित पोलिस तपास यंत्रणेवर एफआयआर दाखल करण्यात आले आहेत, त्यांना वैयक्तिक तपास करण्यापासून रोखले जाईल आणि अटकपूर्व जामीन

मंजूर झाल्यानंतर अटकपूर्व जामीन मंजूर झाल्यानंतर ते कोणत्याही मर्यादेशिवाय काम करत राहतील. (सुप्रा)..."

अटकपूर्व जामीन मंजूर केल्याने आरोपीला तपास टाळण्याचा परवाना मिळत नाही आणि त्यापासून त्याला कोणतीही सूट मिळू शकत नाही, हे लक्षात घेता हे न्यायालय वरील युक्तिवादाशी सहमत होण्यास असमर्थ आहे. खरे तर कलम ४३८ च्या उपकलम (२) मध्ये या प्रश्नाचे उत्तर पुढीलप्रमाणे आहे.

(२) जेव्हा उच्च न्यायालय किंवा सत्र न्यायालय उपकलम (१) अन्वये निर्देश देते, तेव्हा विशिष्ट प्रकरणातील वस्तुस्थितीच्या प्रकाशात अशा अटींचा समावेश करू शकतो, जसे त्याला योग्य वाटेल, यासह-

(१) त्या व्यक्तीने आवश्यकतेनुसार पोलिस अधिकाऱ्याकडून चौकशीसाठी स्वत:ला उपलब्ध करून द्यावे, अशी अट;

सरकारी वकिलांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतरच उपकलम (१) अन्वये आदेश देता येतो, हे सांगण्याची गरज नाही. त्यामुळे अटकपूर्व जामीन

मंजूर करण्याच्या आदेशात न्यायालयाने अशी अट समाविष्ट करावी, असा आग्रह सरकारी पक्ष नेहमीच धरू शकतो. आणि आधीच म्हटल्याप्रमाणे 'रिकव्हरी'च्या बाबतीत आरोपी जोपर्यंत कोठडीत आहे तोपर्यंत त्याच्या कोठडीसाठी विनंती करणे तपास यंत्रणेला नेहमीच खुले आहे आणि अटकपूर्व जामीन देण्याचा आदेश देण्यात आलेला नाही.

१७. यापूर्वी येथे केलेल्या विश्लेषणाच्या दृष्टीकोनातून हे न्यायालय खालीलप्रमाणे म्हणते:

1 एखाद्या प्रकरणात कोठडीत असलेल्या आरोपीला त्याच्याविरुद्ध दाखल झालेल्या दुसऱ्या प्रकरणात अटकपूर्व जामीन मिळावा यासाठी अर्ज करण्यास कायदेशीर बंधन नाही;

2 अटकपूर्व जामीन मंजूर झाला तर तो तेव्हाच प्रभावी ठरेल जेव्हा त्याला मागील प्रकरणात कोठडीतून सुटल्यानंतर पुढील प्रकरणात अटक झाली असेल;

3 तपास यंत्रणेला चौकशी/तपासाच्या हेतूने आवश्यक वाटल्यास आरोपी मागील प्रकरणात कोठडीत असताना आणि ज्या प्रकरणात अटकपूर्व जामीन देण्याचा कोणताही आदेश अद्याप देण्यात आलेला नाही, अशा वेळी त्याच्या कोठडीची मागणी करू शकते. रिमांड देण्याचा असा आदेश दिल्यास आरोपीला अटकपूर्व जामीन मिळण्याचा मार्ग मोकळा होणार नसून तो नियमित जामीन मिळवू शकतो.

19 *हाती असलेल्या खटल्यांमध्ये सरकारी पक्षाने याचिकाकर्त्यांविरोधात दाखल करण्यात आलेल्या खटल्यांमध्ये त्यांच्या कोठडीसाठी न्यायालयाकडे कोणतेही आदेश मागितलेले नाहीत किंवा मिळवलेले नाहीत. त्यामुळे अटकपूर्व जामीन अर्ज ग्राह्य धरले जातात, असे या न्यायालयाचे म्हणणे आहे...*

(जोर दिला आहे)

20 त्यामुळे देशातील विविध उच्च न्यायालयांनी वेगवेगळी मते व्यक्त केल्याचे वरील चर्चेवरून दिसून येते. राजस्थान, दिल्ली आणि अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने असे मत व्यक्त केले आहे की, जर आरोपी आधीच अटकेत असेल आणि एखाद्या गुन्ह्यात कोठडीत असेल तर अटकपूर्व जामीन अर्ज ग्राह्य धरला जाणार नाही. दुसरीकडे मुंबई आणि ओरिसा उच्च न्यायालयाने अशी भूमिका घेतली आहे की, आरोपी एका प्रकरणात कोठडीत असला तरी त्याच्या सांगण्यावरून दुसऱ्या प्रकरणात अटकपूर्व जामीन अर्ज ग्राह्य धरला जातो.

विश्लेषण

अटकपूर्व जामीन या संकल्पनेचा विकास

21 फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८ (थोडक्यात, "**१८९८ संहिता**") मध्ये सीआरपीसीच्या कलम ४३८ सारखी कोणतीही विशिष्ट तरतूद नव्हती. अमीर ***चंद वि. क्राऊनने*** १९४९ एससीसी ऑनलाईन पुंज २० **मध्ये अहवाल दिला** होता, पूर्ण पीठासमोर प्रश्न होता की १८९८ च्या

संहितेच्या कलम ४९८ ने उच्च न्यायालय किंवा सत्र न्यायालयाला अशा व्यक्तीला जामीन देण्याचा अधिकार दिला आहे की नाही ज्याला अटक किंवा इतर प्रकारे प्रतिबंधित केले गेले नाही. पूर्ण पीठाने या संदर्भाला खालीलप्रमाणे उत्तर दिले:

"...जामिनाच्या कल्पनेतच पूर्वीच्या संयमाचा एक प्रकार दिसून येतो. त्यामुळे ज्या व्यक्तीला अटक झालेली नाही आणि ज्याच्या अटकेसाठी वॉरंट जारी करण्यात आलेले नाही, अशा व्यक्तीला जामीन देता येणार नाही. फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ४९८ नुसार फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ४९६ आणि ४९७, अंतर्गत ज्यांचे प्रकरण येत नाही, अशा कोणालाही जामीन देण्याची परवानगी उच्च न्यायालय किंवा सत्र न्यायालयाला नाही. त्यामुळे जामीन केवळ वॉरंटशिवाय अटक झालेल्या किंवा ताब्यात घेतलेल्या किंवा न्यायालयात हजर झालेल्या किंवा आणल्या गेलेल्या व्यक्तीलाच दिला जाऊ शकतो. जामिनाच्या प्रश्‌ नावर विचार करण्यापूर्वी अशा व्यक्तीला अटक

करावी लागते आणि स्वत:ला शरण जावे लागते. ज्या व्यक्तीला अटक करण्यात आलेली नाही, परंतु ज्याच्या अटकेचे वॉरंट जारी करण्यात आले आहे, अशा व्यक्तीच्या बाबतीत जर त्याने न्यायालयात हजर राहून आत्मसमर्पण केले तर त्याला जामीन मंजूर केला जाऊ शकतो. ज्याच्या अटकेसाठी कोणतेही वॉरंट जारी करण्यात आलेले नाही, अशा व्यक्तीला जामीन देता येणार नाही.त्यामुळे सध्याच्या खटल्यातील याचिकाकर्ते जामिनासाठी पात्र नाहीत. त्यामुळे पूर्ण पीठाकडे पाठवलेल्या प्रश्नाचे उत्तर नकारार्थी दिले जाते.

(जोर दिला आहे)

22 १८९८ च्या संहितेनुसार अटकपूर्व किंवा अटकपूर्व जामीन ही संकल्पना अनुपस्थित होती आणि उच्च न्यायालय व सत्र न्यायालयाला अटकपूर्व जामीन देण्याचा अधिकार देणारी नवी तरतूद सीआरपीसीमध्ये आणण्याची गरज ४१ व्या विधी आयोगाने २४ सप्टेंबर १९६९ च्या अहवालात निदर्शनास आणून दिली होती. या

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

अहवालाच्या परिच्छेद ३९.९ मध्ये (खंड १) असे निरीक्षण नोंदवले आहे:

"अटकपूर्व जामीन

३९.९ एखाद्या व्यक्तीला अटक करण्यापूर्वी जामिनावर सोडण्याचे निर्देश देण्याची सूचना (सामान्यत: "अटकपूर्व जामीन"म्हणून ओळखली जाते) आम्ही काळजीपूर्वक विचार केला. अटकपूर्व जामीन देण्याच्या न्यायालयाच्या अधिकाराविषयी न्यायालयीन मतांचा संघर्ष असला तरी संहितेच्या विद्यमान तरतुदींनुसार तसा अधिकार नाही, असे बहुसंख्यचे मत आहे. अटकपूर्व जामीन देण्याची गरज प्रामुख्याने निर्माण होते कारण काही वेळा प्रभावशाली व्यक्ती काही दिवस तुरुंगात राहून आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांना नाराज करण्याच्या हेतूने किंवा इतर कारणांसाठी खोट्या कारणांमध्ये अडकवण्याचा प्रयत्न करतात. अलीकडच्या काळात राजकीय वैमनस्य, ही प्रवृत्ती सातत्याने वाढण्याची चिन्हे दिसू लागली आहेत. खोट्या खटल्यांव्यतिरिक्त,

जिथे एखाद्या गुन्ह्यातील आरोपी व्यक्ती फरार होण्याची शक्यता नाही, किंवा अन्यथा जामिनावर असताना त्याच्या स्वातंत्र्याचा गैरवापर होण्याची शक्यता नाही, असे म्हणण्यास वाजवी कारणे आहेत, तेथे त्याला आधी कोठडीत शरण जाणे, काही दिवस तुरुंगात राहणे आणि नंतर जामिनासाठी अर्ज करणे आवश्यक नाही.

आम्ही ही सूचना स्वीकारण्याची शिफारस करतो. हा विशेष अधिकार केवळ उच्च न्यायालय आणि सत्र न्यायालयालाच देण्यात यावा आणि अटकेच्या वेळी किंवा त्यानंतर हा आदेश लागू व्हावा, असे आमचे मत आहे.या सूचनेचा तपशील निकाली काढण्यासाठी नव्या कलमाचा खालील मसुदा विचारार्थ ठेवण्यात आला आहे.

४९७-अ. (१) अजामीनपात्र गुन्हा केल्याच्या आरोपाखाली आपल्याला अटक होईल, अशी रास्त भीती एखाद्या व्यक्तीला वाटत असेल तर तो या कलमांतर्गत निर्देशसाठी उच्च न्यायालय किंवा सत्र न्यायालयात अर्ज करू शकतो. त्याला अटक झाल्यास त्याची

जामिनावर सुटका करण्यात यावी, असे आदेश ते न्यायालय आपल्या विवेकानुसार देऊ शकते.

2 त्या व्यक्तीविरुद्ध च्या गुन्ह्याची दखल घेणारा दंडाधिकारी, कलम २०४ (१) अन्वये पावले उचलताना उपकलम (१) अन्वये न्यायालयाच्या निर्देशानुसार समन्स किंवा जामीनपात्र वॉरंट जारी करेल.

2 ज्या व्यक्तीच्या संदर्भात असे निर्देश देण्यात आले आहेत, त्याला तो गुन्हा केल्याच्या आरोपावाली पोलिस ठाण्याच्या प्रभारी अधिकाऱ्याने वॉरंटशिवाय अटक केल्यास आणि अशा अधिकाऱ्याच्या ताब्यात असताना कोणत्याही वेळी जामीन देण्याची तयारी असेल, अशा व्यक्तीची जामिनावर सुटका केली जाईल.'

केवळ अटकपूर्व जामीन मंजूर करता येईल अशा काही अटी कायद्यात घालण्याच्या प्रश्नावर आम्ही बारकाईने विचार केला. परंतु आम्हाला असे आढळले की त्या अटींची संपूर्ण गणना करणे व्यवहार्य असू

शकत नाही; आणि शिवाय, अशा अटी घालणे म्हणजे संपूर्ण प्रकरणाचा पूर्वअंदाज (अंशतः कोणत्याही दराने) असा अर्थ लावला जाऊ शकतो. त्यामुळे आम्ही हे न्यायालयाच्या विवेकावर सोडून देऊ आणि वैधानिक तरतुदीतच अशा विवेकाचा भंग न करणे पसंत करू. वरिष्ठ न्यायालये निःसंशयपणे आपल्या विवेकाचा योग्य वापर करतील आणि अटकपूर्व जामीन देण्याच्या आदेशात अशी कोणतीही निरीक्षणे नोंदवणार नाहीत ज्यामुळे आरोपींच्या निष्पक्ष खटल्याला बाधा येण्याची प्रवृत्ती निर्माण होईल.

(जोर दिला आहे)

3 विधी आयोगाने केलेली सूचना केंद्र सरकारने तत्त्वत: मान्य केली आणि उच्च न्यायालय आणि सत्र न्यायालयाला अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्याचा अधिकार देण्याच्या उद्देशाने फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७० च्या मसुदा विधेयकात कलम ४४७ सादर केले.

विधेयकाच्या मसुद्यातील हे कलम काही सुधारणांसह लागू करण्यात आले आणि ते सीआरपीसीचे कलम ४३८ बनले.

4 विधी आयोगाने आपल्या ४८ व्या अहवालाच्या (१९७२) परिच्छेद ३१ मध्ये वरील कलमावर खालील टिप्पण्या केल्या आहेत.

या विधेयकात अटकपूर्व जामीन देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. हे मागील आयोगाने केलेल्या शिफारशीनुसार आहे. ही एक उपयुक्त भर ठरेल हे आम्ही मान्य करतो, तथापि आपण हे जोडले पाहिजे की अत्यंत अपवादात्मक प्रकरणांमध्ये अशी शक्ती वापरली गेली पाहिजे.

बेईमान याचिकाकर्त्यांच्या सांगण्यावरून या तरतुदीचा गैरवापर होऊ नये, यासाठी सरकारी वकिलांना नोटीस दिल्यानंतरच अंतिम आदेश देण्यात यावा, असे आमचे मत आहे. सुरुवातीचा आदेश केवळ अंतरिम असावा. तसेच, संबंधित कलमाने हे स्पष्ट केले पाहिजे की, केवळ नोंदवलेल्या कारणांसाठीच निर्देश दिले जाऊ शकतात आणि

न्यायाच्या हितासाठी असे निर्देश आवश्यक असल्याचे न्यायालयाचे समाधान असेल तर.

तसेच अंतरिम आदेशाची तसेच अंतिम आदेशाची नोटीस तत्काळ पोलिस अधीक्षकांना देणे सोयीचे ठरणार आहे.

(जोर दिला आहे)

२४. सीआरपीसीच्या कलम ४३८ मध्ये असे म्हटले आहे:

"अटकेची भीती बाळगणाऱ् या व्यक्तीला जामीन देण्याचा अधिकार.

—(१) एखाद्या व्यक्तीला अजामीनपात्र गुन्हा केल्याच्या आरोपाखाली अटक केली जाऊ शकते असे मानण्याचे कारण असल्यास, अशी अटक झाल्यास त्याची जामिनावर सुटका करण्यात यावी, या कलमांतर्गत निर्देश मिळावा यासाठी तो उच्च न्यायालयात किंवा सत्र न्यायालयात अर्ज करू शकतो; आणि न्यायालय, इतर गोष्टींसह, खालील बाबी विचारात घेऊ शकते, उदा: (१) *आरोपाचे स्वरूप आणि गांभीर्य;*

(२) अर्जदाराची पार्श्वभूमी ज्यात त्याने यापूर्वी कोणत्याही दखलपात्र गुन्ह्यासंदर्भात न्यायालयाने दोषी ठरविल्यानंतर तुरुंगवास भोगला आहे की नाही याची वस्तुस्थिती;

(३) अर्जदार न्यायापासून पळून जाण्याची शक्यता; आणि

(४) अर्जदाराला अशी अटक करून त्याला इजा पोहोचविण्याच्या किंवा अपमानित करण्याच्या उद्देशाने आरोप करण्यात आला असेल,एकतर अर्ज तात्काळ फेटाळा किंवा अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्यासाठी अंतरिम आदेश जारी करा:

परंतु उच्च न्यायालयाने किंवा सत्र न्यायालयाने या उपकलमांतर्गत कोणताही अंतरिम आदेश दिलेला नसेल किंवा अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्याचा अर्ज फेटाळला असेल, तर अशा अर्जात पकडलेल्या आरोपाच्या आधारे अर्जदाराला विनावॉरंट अटक करणे पोलिस ठाण्याच्या प्रभारी अधिकाऱ्याला खुले असेल.

(१ अ) न्यायालयाने उपकलम (१) अन्वये अंतरिम आदेश दिल्यास त्या अर्जावर अंतिम सुनावणी होईल तेव्हा सरकारी वकिलांना सुनावणीची वाजवी संधी मिळावी, या हेतूने अशा आदेशाची प्रत सरकारी वकील व पोलिस अधीक्षक यांना देण्यात यावी, या हेतूने न्यायालयाने किमान सात दिवसांची नोटीस द्यावी,

(१ ब) अटकपूर्व जामीन मागणाऱ्या अर्जदाराची उपस्थिती अर्जाची अंतिम सुनावणी आणि न्यायालयाने अंतिम आदेश देताना बंधनकारक असेल, जर सरकारी वकिलांनी केलेल्या अर्जावर न्यायाच्या हितासाठी अशी उपस्थिती आवश्यक वाटत असेल.

(२) जेव्हा उच्च न्यायालय किंवा सत्र न्यायालय उपकलम (१) अन्वये निर्देश देते, तेव्हा विशिष्ट प्रकरणातील वस्तुस्थितीच्या प्रकाशात अशा अटींचा समावेश करू शकतो, जसे त्याला योग्य वाटेल, यासह:-

1 गरज नुसार त्या व्यक्तीने पोलिस अधिकाऱ्याकडून चौकशीसाठी स्वत:ला उपलब्ध करून द्यावे, अशी अट;

2 अशी अट की त्या व्यक्तीने प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या खटल्याच्या वस्तुस्थितीशी परिचित असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला कोणतेही प्रलोभन, धमकी किंवा आश्वासन देऊ नये जेणेकरून त्याला अशी वस्तुस्थिती न्यायालयाला किंवा कोणत्याही पोलिस अधिकाऱ्याला उघड करण्यापासून परावृत्त केले जाईल;

3 न्यायालयाच्या पूर्वपरवानगीशिवाय ती व्यक्ती भारत सोडून जाणार नाही, अशी अट;

4 कलम ४३७ च्या उपकलम (३) अन्वये लादल्या जाणार् या इतर अटी, जणू त्या कलमांतर्गत जामीन मंजूर करण्यात आला आहे.

3 त्यानंतर अशा व्यक्तीला अशा आरोपावाली पोलिस ठाण्याच्या प्रभारी अधिकाऱ्याने विनावॉरंट अटक केली आणि अटकेच्या वेळी किंवा अशा अधिकाऱ्याच्या ताब्यात असताना कधीही जामीन देण्याची तयारी केली तर त्याची जामिनावर सुटका होईल; आणि अशा गुन्ह्याची दखल घेऊन दंडाधिकाऱ्यांनी त्या व्यक्तीविरुद्ध प्रथम वॉरंट

जारी करावे, असे ठरविल्यास तो उपकलम (१) अन्वये न्यायालयाच्या निर्देशानुसार जामीनपात्र वॉरंट जारी करेल.

4 कलम ३७६ च्या उपकलम (३) किंवा कलम ३७६ एबी किंवा कलम ३७६ डीए किंवा भारतीय दंड संहितेच्या (१८६० चा ४५) कलम ३७६ डीबी अंतर्गत गुन्हा केल्याच्या आरोपावाली कोणत्याही व्यक्तीला अटक केल्याच्या कोणत्याही प्रकरणात या कलमातील कोणतीही गोष्ट लागू होणार नाही.

25 सीआरपीसीमध्ये कलम ४३८ लागू करण्यासाठी विधेयकासोबत च्या उद्दिष्टे आणि कारणांचे निवेदन असे सूचित करते की विधिमंडळाला असे वाटले की असे उपकरण विकसित करणे आवश्यक आहे ज्याद्वारे कथित आरोपीला आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांना खोट्या प्रकरणांमध्ये अडकविण्याचा प्रयत्न करणार्या प्रभावशाली लोकांच्या सांगण्यावरून बदनामी आणि बदनामीला सामोरे जाण्याची सक्ती केली जाणार नाही. सीआरपीसीमध्ये कलम ४३८ समाविष्ट

करण्यामागचा हेतू स्वतंत्र आणि लोकशाही देशात वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्याचे महत्त्व ओळखणे हा होता. या कलमाचा बारकाईने अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की, न्यायालयाने दोषी ठरवल्याशिवाय व्यक्ती निर्दोष मानली जाते, हे जुने तत्त्व सेवेत दाबून व्यक्तींच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा आदर राखण्यास विधिमंडळ उत्सुक होते. [पहा: *सिद्धाराम सातलिंगप्पा म्हेत्रे विरुद्ध महाराष्ट्र राज्यव इतर* (२०११) १ एससीसी ६९४)मध्ये नोंद.

26 अटकपूर्व जामिनाच्या संदर्भात सिद्धराम *सतलिंगप्पा म्हेत्रे* (*सुप्रा*) *या खटल्यात* या न्यायालयाने वैयक्तिक स्वातंत्र्याची प्रासंगिकता व महत्त्व खालीलप्रमाणे विशद केले.

३६. *सर्व मनुष्य जीवन, स्वातंत्र्य आणि सुखाचा शोध यासारखे काही अविभाज्य अधिकार घेऊन जन्माला आला आहे. या नैसर्गिक हक्कांचे महत्त्व या वरून लक्षात येते की हे त्यांच्या योग्य अस्तित्वासाठी मूलभूत आहेत आणि जगण्याचा आणि स्वातंत्र्याचा अधिकार*

असल्याशिवाय इतर कोणत्याही अधिकाराचा उपभोग घेता येत नाही. स्वातंत्र्यापासून वंचित असलेले जीवन सन्मान आणि प्रतिष्ठेशिवाय असेल आणि ते सर्व महत्त्व आणि अर्थ गमावेल आणि जीवन स्वत: जगण्यासारखे नसेल. म्हणूनच "स्वातंत्र्य"हे सभ्य अस्तित्वाचे सार म्हटले जाते.

३७. प्राचीन ग्रीक संस्कृतीत "स्वातंत्र्या"चा उगम आढळतो. ग्रीकांनी समूहाचे स्वातंत्र्य आणि व्यक्तीचे स्वातंत्र्य यात फरक केला. इ.स.पू. ४३१ मध्ये एका एथेनियन राज्यकर्त्याने स्वातंत्र्याची संकल्पना दोन संकल्पनांचा परिणाम असल्याचे वर्णन केले, पहिला, आक्रमणापासून समूहाचे रक्षण आणि दुसरे, मानवी कारणाद्वारे व्यक्तीच्या आत्मसाक्षात्काराद्वारे शक्य तितक्या पूर्णपणे स्वतःला साकार करण्याची समूहाची महत्त्वाकांक्षा. ग्रीकांनी आपल्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याची जबाबदारी राज्यावर सोपवली. ॲरिस्टॉटलच्या मते राज्य हे जसे मानवी स्वभावाच्या काही मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याचे साधन

होते आणि सहनागरिकांच्या सहकार्याने व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचे साधन होते, तसे ते माणसाला स्वाभाविक व आवश्यक होते. प्लेटोला आपले "प्रजासत्ताक"हे लोकांच्या आत्मसाक्षात्काराच्या प्राप्तीचे सर्वोत्तम स्त्रोत वाटले.

४३. भारताचे एक प्रतिष्ठित माजी ॲटर्नी जनरल एम. सी. सेटलवाड यांनी वॉर अँड सिव्हिल लिबर्टीज या ग्रंथात म्हटले आहे की, फ्रेंच कन्व्हेन्शनमध्ये समाजाचा अंत म्हणून सामायिक आनंदाला निर्धारित केले आहे, तर बेंथम ने कायद्याचा अंत म्हणून सर्वात मोठ्या संख्येतील सर्वात मोठा आनंद गृहीत धरला आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १९ मध्ये स्वातंत्र्य चा भंग करण्यात आला असून त्यात व्यक्ती स्वातंत्र्यासंबंधी काही अधिकारची तरतूद करण्यात आली आहे. हे अधिकार महत्त्वाचे आणि महत्त्वाचे स्वातंत्र्य आहेत जे स्वातंत्र्याच्या मुळाशी आहेत. नागरी स्वातंत्र्य ही संकल्पना मूलत: व्यक्तिवादाच्या तत्त्वज्ञानात रुजलेली आहे, असे निरीक्षण त्यांनी नोंदवले. या

सिद्धांतानुसार व्यक्तीचा सर्वोच्च विकास आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची समृद्धी हेच राज्याचे खरे कार्य व अंत आहे. जेव्हा व्यक्ती परिपूर्णतेच्या सर्वोच्च अवस्थेत पोहोचते आणि त्याच्यात जे चांगले आहे त्याचा विकास होतो तेव्हाच समाज आणि राज्य परिपूर्णतेच्या ध्येयापर्यंत पोहोचू शकतात. थोडक्यात, या सिद्धांतानुसार, राज्य प्रामुख्याने, केवळ नाही तर, त्याच्या वाढीसाठी आणि परिपूर्णतेच्या प्राप्तीसाठी वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि सहाय्य परवडण्याच्या हेतूने अस्तित्वात आहे. व्यक्तीच्या हितासाठी राज्य अस्तित्वात आहे.

49 प्रख्यात इंग्रज न्यायाधीश लॉर्ड अल्फ्रेड डेनिंग यांनी असे निरीक्षण नोंदवले:

"वैयक्तिक स्वातंत्र्य म्हणजे प्रत्येक कायद्याचे पालन करणाऱ्या नागरिकाला तो काय करेल याचा विचार करण्याचे, काय बोलेल हे सांगण्याचे स्वातंत्र्य आणि कोणत्याही व्यक्तीच्या अडथळ्याशिवाय

त्याच्या कायदेशीर प्रसंगी जिथे जाईल तेथे जाण्याचे स्वातंत्र्य अर्थात त्याची जुळवाजुळव सामाजिक सुरक्षेशी व्हायला हवी, ज्याचा अर्थ आपण ज्या समाजात राहतो त्या समाजाची शांतता आणि सुव्यवस्था असा माझा अभिप्रेत आहे.

49 या न्यायालयाचे प्रख्यात माजी न्यायमूर्ती एच. आर. खन्ना यांनी २ आयजेआयएल, खंड १८ (१९७८), पृष्ठ १३३ मध्ये प्रकाशित केलेल्या भाषणात असे निरीक्षण नोंदवले आहे की

"... स्वातंत्र्य म्हणजे असे वातावरण निर्माण करणे ज्यात मानवी आत्म्यांचे दमन होणार नाही, ज्यामध्ये मानवी व्यक्तिमत्त्वाच्या पूर्ण वाढीची संधी नाकारली जाणार नाही, ज्यात डोके उंच ठेवले जाईल आणि मानवी मनाची गुलामगिरी किंवा मानवी शरीराची गुलामगिरी होणार नाही."

२७ . ***करतार सिंग*** *प्रकरणात* या न्यायालयाच्या घटनापीठाने अटकपूर्व जामीन घेण्याचा कोणताही घटनात्मक किंवा मूलभूत अधिकार

नसल्याचा निर्वाळा दिला. या प्रकरणात या न्यायालयाला दहशतवादी आणि विघटनकारी कारवाया (प्रतिबंधक) कायदा, १९८७ च्या कलम २० च्या उपकलम (७) च्या घटनात्मक वैधतेचा विचार करण्याचे आवाहन करण्यात आले होते. घटनापीठाने फौजदारी प्रक्रिया संहिता (उत्तर प्रदेश सुधारणा) अधिनियम, १९७६ च्या कलम ९ च्या वैधतेचाही विचार केला, ज्याने २८.११.१९७५ पासून उत्तर प्रदेश राज्यात सीआरपीसीच्या कलम ४३८ ची अंमलबजावणी रद्द केली. वरील संदर्भात न्यायमूर्ती रत्नवेल पांडियन यांनी स्वत:ची बाजू मांडताना आणि इतर चार न्यायमूर्तींच्या वतीने खालीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदवले.

३२६. *पंजाब आणि हरयाणा उच्च न्यायालयाने बिमल कौर* [*एआयआर १९८८ पी* आणि *एच ९५ :* (१९८८) ९३ *पुंज एलआर १८९ : १९८८ सीआरआय एलजे १६९*] *मध्ये टाडा कायद्याच्या कलम* २०

(७) च्या वैधतेबद्दल असेच आव्हान तपासले आहे आणि असे म्हटले आहे:

"माझ्या मते कलम २० (७) हे घटनेच्या कलम १४ मधील तरतुदीच्या विरुद्ध आहे, ज्यात दहशतवादी कृत्य केल्याचा आरोप असलेल्या व्यक्ती दंड संहितेअंतर्गत गुन्हे केल्याचा आरोप असलेल्या व्यक्तींच्या वर्गापेक्षा आणि इतर कायद्यांद्वारे निर्माण केलेल्या गुन्ह्यांपेक्षा वेगळ्या श्रेणीत मोडतात. दहशतवादी कारवायांमध्ये सामील असलेल्या व्यक्ती सुसंघटित गुप्त चळवळीचे सदस्य आहेत. अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणांना त्यांच्यावर हात ठेवणे अवघड जाते. या चळवळीमागील व्यक्ती कोण आहेत, कशा प्रकारे संघटित आहेत, त्याचे सक्रिय सदस्य कोण आहेत आणि ते कसे काम करतात, याचा सुगावा जोपर्यंत पोलिसांना मिळत नाही, तोपर्यंत ही चळवळ संपुष्टात येऊन सार्वजनिक सुव्यवस्था पूर्वपदावर येण्याची आशा करता येणार नाही. अटक करण्यात आलेल्या दहशतवाद्यांकडे प्रभावी चौकशी

केल्यानंतरच पोलिसांना ही माहिती मिळू शकते. अटकेची भीती बाळगणारे खरे गुन्हेगार अटकपूर्व जामीन मिळवू शकले तर पोलिसांना ही संधी अक्षरशः नाकारली जाईल.

३२७. फौजदारी प्रक्रिया संहितेशी संबंधित कोणताही कायदा करण्याची कायदेशीर क्षमता संसद आणि राज्य विधिमंडळ या दोघांनाही आहे, हे सांगण्याची गरज नाही. अटकपूर्व जामिनासंदर्भातील कोणतीही तरतूद जुन्या संहितेत नव्हती आणि विधी आयोगाचा ४१ वा अहवाल आणि संयुक्त समितीच्या अहवालातील सूचनेवरून १९७३ च्या सध्याच्या संहितेत प्रथमच ती लागू करण्यात आली. उत्तर प्रदेश राज्यात २८-११-१९७५ पासून फौजदारी प्रक्रिया संहिता (उत्तर प्रदेश सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा उत्तर प्रदेश कायदा क्रमांक १६) च्या कलम ९ द्वारे हे कलम पूर्णपणे वगळण्यात आले आहे. पश् चिम बंगाल राज्यात दिनांक २४-१२-१९८८ पासून संहितेच्या कलम ४३८(१) मध्ये अशी तरतूद

घालण्यात आली आहे की, फाशी, जन्मठेप किंवा कमीत कमी सात वर्षांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा असलेल्या गुन्ह्यासंदर्भात अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करणाऱ्या आरोपीने दाखल केलेल्या अर्जावर अंतिम आदेश दिला जाणार नाही. राज्याला आपली बाजू मांडण्यासाठी कमीत कमी सात दिवसांची नोटीस न देता. ओरिसा राज्यात १९८८ च्या ओरिसा अधिनियम ११ च्या कलम २ अन्वये २८-६-१९८८ पासून कलम ४३८ मध्ये एक अशी तरतूद जोडण्यात आली आहे की, मृत्यूदंड, जन्मठेप किंवा कमीत कमी सात वर्षांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा असलेल्या गुन्ह्यासाठी राज्य ाला आपली बाजू मांडण्याची नोटीस दिल्याशिवाय अटकपूर्व जामिनाच्या अर्जावर अंतिम आदेश देता येणार नाही.

३२९. *<u>शिवाय, पुनरावृत्तीचा धोका पत्करून, आम्ही असे जोडू शकतो की कलम ४३८ ही सध्याच्या संहितेत समाविष्ट केलेली एक नवीन तरतूद आहे ज्यामुळे एक नवीन अधिकार निर्माण होतो. तो नवा</u>*

अधिकार हिरावून घेतला तर कलम ४३८ हटविणे हे कलम २१ चे उल्लंघन आहे, असे म्हणता येईल का? गुरबख्श सिंग [(१९८०) २ एससीसी ५६५ : १९८० एससीसी (सीआरआय) ४६५ : (१९८०) ३ एससीआर ३८३]*मध्ये असे कोणतेही स्पष्ट विधान नाही की कलम ४३८ कोणत्याही वेळी हटविणे हे घटनेच्या कलम २१ चे उल्लंघन ठरेल.*

(जोर दिला आहे)

27 अटकपूर्व जामीन मिळवण्याचा घटनात्मक किंवा मूलभूत अधिकार नाही, या मर्यादित प्रस्तावासाठी या खटल्याच्या सुनावणीदरम्यान वरील निर्णयावर चर्चा करण्यात आली . सीआरपीसीचे कलम ४३८ हा केवळ वैधानिक अधिकार आहे.

28 गुरबख्शसिंग सिब्बिया(*सुप्रा*) *प्रकरणात* या न्यायालयाच्या घटनापीठाने (सरन्यायाधीश वाय. व्ही. चंद्रचूड यांच्यामार्फत बोलताना) अटकपूर्व जामिनाच्या तरतुदीचे विस्तृत विश्लेषण केले.

घटनेतील वैयक्तिक स्वातंत्र्य तपासाच्या गरजेशी कसे सुसंगत असू शकते आणि प्रत्येक प्रकरणात नवीन तथ्ये हाताळणार् या न्यायालयांचा विवेक हिरावून घेईल असे कोणतेही सामान्यीकरण या न्यायालयाने का टाळावे यावरील हा घटनापीठाचा निर्णय एक गहन आणि उत्कट निबंध म्हणता येईल. सरन्यायाधीश वाय. व्ही. चंद्रचूड यांनी असे निरीक्षण नोंदवले:

"८. पोलिस त्यांच्या कर्तव्यक्षेत्रात मोकळे एजंट नसताना अशा प्रकारच्या तपासात मोठ्या प्रमाणात गैरसोय, छळ आणि अपमान होतो. हे एखाद्या सन्माननीय व्यक्तीला हथकड़ी घालून न्यायालयात जाण्याच्या मार्गाचे रूपही घेऊ शकते. जेव्हा एखाद्या विरोधकाला सामाजिक उपहास आणि अवहेलनेला सामोरे जावे लागते, तेव्हा शिक्षा कधी आणि कधी मिळवली जाते किंवा अजिबात शक्य नसते तेव्हा हे चुकीचे कृत्य केले जाते. अशा परिस्थितीला सामोरे

जाण्यासाठी या आपत्कालीन परिस्थितीपुरते मर्यादित न राहता १९७३ च्या संहितेत अटकपूर्व जामीन देण्याचा अधिकार आणण्यात आला.

१२. अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्यासाठी विधिमंडळाने उच्च न्यायालय आणि सत्र न्यायालयाला व्यापक अधिकार दिले कारण प्रथम, अटकपूर्व जामीन कोणत्या अटींखाली द्यावा किंवा देऊ नये याची गणना करणे अवघड होईल असे स्पष्टपणे वाटले आणि दुसरे म्हणजे, उच्च न्यायालयांना अटकपूर्व स्वरूपाचा दिलासा देण्यात काही प्रमाणात मोकळीक देण्याचा हेतू होता, जामीन म्हणूनच कलम ४३७ आणि ४३९ च्या अटी बाजूला सारून कलम ४३८ (१) अशी भाषा वापरते की, उच्च न्यायालय किंवा सत्र न्यायालय "योग्य वाटल्यास"अर्जदाराची जामिनावर सुटका करण्याचे निर्देश देऊ शकते. कलम ४३८ चे उपकलम (२) हे अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्याचा व्यापक विवेकाधीन अधिकार देण्याच्या त्याच वैधानिक हेतूचे आणखी आणि स्पष्ट प्रकटीकरण आहे. उच्च न्यायालय किंवा

सत्र न्यायालय अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्याचे निर्देश देताना उपकलम (२) च्या खंड (१) ते (४) मध्ये नमूद केलेल्या अटींसह "विशिष्ट प्रकरणातील वस्तुस्थितीच्या प्रकाशात अशा अटींचा समावेश करू शकतात, जसे त्याला योग्य वाटेल", अशी तरतूद आहे.

14 विवेकावर अवलंबून असलेल्या बाबींचे सामान्यीकरण आणि प्रत्येक प्रकरणात तथ्ये वेगवेगळी असताना सार्वत्रिक अनुप्रयोगाची सूत्रे शोधण्याचा प्रयत्न विवेक प्रदान करण्याच्या हेतूलाच अपयशी ठरतो. तथ्यांवर कोणतीही दोन प्रकरणे एकसारखी नसतात आणि म्हणूनच विवेकाधीन अधिकार प्रदान करणे अर्थपूर्ण करायचे असेल तर न्यायालयांना सांध्यात थोडा मोकळा खेळ करण्याची मुभा द्यावी लागेल. अटकपूर्व जामीन मंजूर करताना सत्र न्यायालय आणि उच्च न्यायालयाला व्यापक विवेकाधिकार देण्यात कोणताही धोका नसतो कारण प्रथम, ही अनुभवी व्यक्तींची उच्च न्यायालये आहेत, दुसरे

म्हणजे, त्यांचे आदेश अंतिम नसतात परंतु अपीलीय किंवा पुनरावलोकनात्मक छाननीसाठी खुले असतात आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, विवेकबुद्धीचा वापर न्यायालयांनी नेहमीच न्यायालयीन पद्धतीने केला पाहिजे, मर्जीनुसार नाही, कॅप्राइस किंवा फॅन्सी. दुसरीकडे, ज्या प्रकरणांमध्ये अटकपूर्व जामीन मंजूर केला जाऊ शकतो अशा प्रकरणांच्या श्रेणीबंद होण्याचा धोका आहे कारण जीवन अनपेक्षित शक्यता निर्माण करते आणि नवीन आव्हाने प्रदान करते. या शक्यतांना आपल्या वाटेवर नेण्यासाठी आणि या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी न्यायालयीन विवेक पुरेसा मोकळा असणे आवश्यक आहे.

15 अटकपूर्व जामीन देण्यासारख्या प्रकरणात उच्च न्यायालयाप्रमाणे चपखल नियम आखताना न्यायाधीशांनाही नव्या परिस्थितीच्या गरजांची अपूर्ण जाणीव असू शकते, याकडे दुर्लक्ष करणे योग्य ठरेल. जीवन कधीही स्थिर नसते आणि प्रत्येक परिस्थितीचे

मूल्यमापन जेव्हा उद्भवते तेव्हा उद्भवणार्या चिंतांच्या संदर्भात केले पाहिजे.

३०. अटकपूर्व जामीन मिळवण्यासाठी 'विशेष खटला'दाखल करण्याबाबत ***गुरबख्शसिंग सिब्बिया*** (सुप्रा) न्यायालयाने म्हटले आहे:

"२१. न्यायालयीन अधिकाराचा शहाणपणाने वापर केल्यास त्याच्या असंयमित वापरामुळे होणार् या दुष्परिणामांची अपरिहार्यपणे काळजी घेतली जाते. प्रत्येक प्रकारचा न्यायालयीन विवेक, प्रकरणाचे स्वरूप कोणतेही असो, त्याचा वापर करणे आवश्यक आहे, योग्य ती काळजी आणि सावधगिरीने वापरणे आवश्यक आहे. किंबहुना, विवेकाचा वापर कोणत्या संदर्भात करणे आवश्यक आहे आणि त्याच्या वापराचे योग्य परिणाम काय होतील याची जाणीव असणे, हे न्यायालयीन विवेकबुद्धीच्या विवेकी वापराचे वैशिष्ट्य आहे. अटकपूर्व जामीन देण्याच्या अधिकाराचा भंग करू नये.

२७. *स्वातंत्र्य उपभोगणारा आरोपी व्यक्ती कोठडीत असण्यापेक्षा आपली केस पाहण्यासाठी आणि स्वत:चा योग्य बचाव करण्यासाठी अधिक चांगल्या स्थितीत असतो. त्यामुळे एक निरपराध व्यक्ती म्हणून त्याला स्वातंत्र्य चा अधिकार आहे आणि प्रत्येक संधी स्वत:ची केस सांभाळते. एखाद्या निरपराध व्यक्तीला आपले निर्दोषत्व सिद्ध करण्यासाठी त्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे.*

31 गुरबख्श सिंग सिबिया *(सुप्रा) प्रकरणात* या न्यायालयाने अर्जदाराकडे विश्वास ठेवण्याचे ठोस कारण असणे आवश्यक आहे यावर भर दिला. अस्पष्ट भीती चालणार नाही. दुसरे असे की, उच्च न्यायालय किंवा सत्र न्यायालयाने अर्जदाराला सीआरपीसीच्या कलम ४३७ अन्वये नशीब आजमावण्यासाठी मॅजिस्ट्रेटसमोर जाण्यास सांगू नये. आरोपीला अटक झाल्यानंतर सीआरपीसीचे कलम ४३८ ज्या गुन्ह्यासाठी किंवा गुन्ह्यांसाठी त्याला अटक केली जाते, त्या संदर्भात कोणतीही भूमिका बजावत नाही, असेही निदर्शनास आले. या

न्यायालयाने अटकपूर्व जामिनासाठी सरसकट आदेश देऊ नये, असा इशाराही दिला.

31 अटकपूर्व जामीन देण्यासंदर्भात कायद्याची खालील तत्त्वे *गुरबख्शसिंग सिबिया* (*सुप्रा*)यांच्याकडून समजू शकतात.

1 अर्जदाराला अजामीनपात्र गुन्ह्यासाठी अटक होऊ शकते यावर विश्वास ठेवण्याचे कारण खरोखरच दाखवावे लागेल. नुसती भीती म्हणजे विश्वास नाही आणि अर्जदाराचा विश्वास ज्या आधारावर आधारलेला आहे तो न्यायालय वस्तुनिष्ठपणे तपासण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे. विशिष्ट घटना आणि तथ्ये उघड केली पाहिजेत जेणेकरून न्यायालय विश्वासाची वाजवीता किंवा अटकेची शक्यता ठरवू शकेल, ज्याचे अस्तित्व अटकपूर्व *जामीन देण्याच्या अधिकाराच्या वापरामध्ये* अशक्य आहे.

2 उच्च न्यायालयाने किंवा सत्र न्यायालयाने अटकपूर्व जामिनाच्या प्रश्नावर आपले मन लागू केले पाहिजे आणि कलम ४३७ सीआरपीसी अंतर्गत ते दंडाधिकाऱ्यांच्या विवेकावर सोडू नये.

3 एफआयआर दाखल करणे ही अट नाही. तथापि, वाजवी विश्वासावर आधारित संभाव्य अटकेची शक्यता दर्शविली गेली पाहिजे.

4 जोपर्यंत अर्जदाराला त्या खटल्यात/ गुन्ह्यात अटक होत नाही तोपर्यंत अटकपूर्व जामीन मंजूर केला जाऊ शकतो.

5 आरोपीला ज्या गुन्ह्यात अटक करण्यात आली आहे, त्या संदर्भात सीआरपीसीचे कलम ४३८ लागू करता येणार नाही. ज्या गुन्ह्यासाठी त्याला अटक करण्यात आली आहे, त्या गुन्ह्यासाठी सीआरपीसीच्या कलम ४३७ किंवा ४३९ अन्वये हा उपाय आहे.

6 सामान्य नियम असा आहे की एखाद्या कालावधीच्या अनुषंगाने आदेशाचे ऑपरेशन मर्यादित करू नये.

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

32 गुरबख्शसिंग सिब्बिया *(सुप्रा)यांच्यापेक्षा कमी क्षमतेच्या खंडपीठांनी* या खटल्यातील निष्कर्षांची व्याप्ती कमी करण्याचा दृष्टिकोन ठेवल्याने सिद्धराम सतलिंगप्पा*म्हेत्रे (सुप्रा)प्रकरणात सीआरपीसीच्या कलम ४३८ च्या व्याप्तीचा पुन्हा एकदा विचार होऊ लागला. सिद्धाराम सतलिंगप्पाम्हेत्रे*(सुप्रा) यांच्या खंडपीठाने १९८० ते २०११ या कालावधीत गुरबख्शसिंग सिब्बिया *(सुप्रा) यांची व्याप्ती कमी करण्याचा मध्यंतरीचा निर्णय* चुकीचा *असल्याचे म्हटले आहे.*

33 मात्र, *सिद्धाराम सतलिंगप्पा म्हेत्रे* (सुप्रा)यांचा निकाल दोन न्यायमूर्तींच्या समितीने दिल्याने सुशीला*अग्रवाल (सुप्रा)यांच्या खटल्यात खालील तत्त्वे घालून* दिलेल्या निकालात हे प्रकरण पुन्हा घटनापीठापर्यंत पोहोचले.

अ अटकपूर्व जामिनाचा अर्ज ठोस तथ्यांवर आधारित असावा (अस्पष्ट किंवा सामान्य आरोप नव्हे). एफआयआर दाखल झाल्यानंतरच अर्ज दाखल करावा, असे नाही.

ब अटकपूर्व जामीन अर्जावर सरकारी वकिलांना नोटीस बजावण्याचा सल्ला दिला जातो.

क सीआरपीसीच्या कलम ४३८ मधील कोणतीही गोष्ट न्यायालयाला वेळेच्या दृष्टीने दिलासा मर्यादित अटी घालण्यास भाग पाडत नाही किंवा बंधनकारक करत नाही. न्यायालये न्याय्य असतील - आणि सीआरपीसीच्या कलम ४३७ (३) मध्ये नमूद केलेल्या अटी (कलम ४३८ (२) नुसार) लादल्या पाहिजेत. इतर प्रतिबंधात्मक अटी लादण्याची गरज केस-टू-केस आधारावर ठरवावी लागेल.

अ अटकपूर्व जामीन द्यायचा की नाही याचा विचार करताना गुन्ह्यांचे स्वरूप व गांभीर्य, अर्जदाराची भूमिका आणि खटल्याची वस्तुस्थिती या सारख्या बाबींचा विचार करून न्यायालयांना मार्गदर्शन केले पाहिजे.

ब अटकपूर्व जामीन मंजूर झाल्यानंतर आरोपीचे वर्तन आणि वर्तन पाहून दोषारोपपत्र दाखल झाल्यानंतर खटला संपेपर्यंत अटकपूर्व जामीन सुरू ठेवता येतो.

क अटकपूर्व जामिनाचा आदेश हा 'ब्लँकेट'आदेश नसावा आणि तो विशिष्ट घटनेपुरता मर्यादित असावा.

ड अटकपूर्व जामिनाच्या आदेशामुळे पोलिसांना तपास करण्याच्या अधिकारावर मर्यादा येत नाहीत.

इ गुरबख्शसिंग सिब्बिया (सुप्रा) *मधील निरीक्षणे* "मर्यादित कस्टडी"किंवा "डीम्ड कस्टडी"बद्दल भारतीय पुरावा अधिनियम, १८७२ च्या कलम २७ मधील तरतुदींची पूर्तता करण्याच्या हेतूने पुरेशी असतील. सीआरपीसीच्या कलम ४३९ (२) अन्वये अटकपूर्व जामीन रद्द करण्याची मागणी पोलिस करू शकतात.

फ. जामीन देणाऱ्या आदेशाच्या अचूकतेचा विचार अपीलीय किंवा वरिष्ठ न्यायालय करू शकते.

34 सुशीला अग्रवाल (सुप्रा)*येथील या न्यायालयाच्या निर्णयावरून अटकपूर्व जामीन देण्यासंदर्भातील वरील तत्त्वे* सर्वसाधारण आहेत आणि ज्या प्रश्नावर आपल्याला विचार करून उत्तर देण्यास सांगितले जाते त्यावर त्याचा थेट परिणाम होऊ शकत नाही. *सुशीला अग्रवाल* (*सुप्रा*) *मधील निर्णयात ज्या गोष्टीची दखल घेणे आवश्यक* आहे ते खालीलप्रमाणे आहे.

"६२९३ ... *या पार्श्वभूमीवर हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, संसदेने अधिकाराचा वापर करण्यावर (अटकपूर्व जामीन देण्यासाठी) घातलेली एकमेव बंदी किंवा निर्बंध सकारात्मक निर्बंधाच्या मार्गाने म्हणजे आरोपींनी कलम ३७६ (३) किंवा कलम ३७६-एबी किंवा कलम ३७६-डीए किंवा कलम ३७६-डीए किंवा कलम ३७६-डीबी अंतर्गत दंडनीय गुन्हे केल्याचा आरोप आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, संसदेने आता अशा गुन्ह्यांतील आरोपींना अटकपूर्व जामीन*

देण्यापासून न्यायालयांचे (म्हणजे सत्र न्यायालय आणि उच्च न्यायालये) अधिकार नाकारले आहेत.

म्हणूनच, संहितेच्या कलम ४३८ अन्वये संसदेला न्यायालयांचे अधिकार वगळण्याची किंवा प्रतिबंधित करण्याची इच्छा होती, तेथे त्यांनी स्पष्ट शब्दात तसे केले. इतर गुन्ह्यांतील आरोपी नागरिकांच्या अटकपूर्व जामीन मिळवण्याच्या अधिकारावर निर्बंध घालण्यास संसदेने टाळाटाळ केल्याने या न्यायालयाला सरसकट निर्बंध वाचता येणार नाहीत किंवा विवेकबुद्धीचा वापर करताना लवचिक मार्गदर्शक तत्त्वांचा आग्रह धरला जाऊ शकत नाही- तो न्यायालयीन कायदा ठरेल, असे गृहीत धरले जाते.'

(जोर दिला आहे)

35 अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्याच्या याचिकेवर विचार करण्याच्या अधिकाराचा वापर करण्याबाबत न्यायालयाने स्वत:हून इतर कोणतेही निर्बंध वाचण्याचा प्रयत्न करू नये, असे वरील निर्णयात

नमूद करण्यात आले आहे. जिथे संसदेला न्यायालयांचे अधिकार वगळण्याचा किंवा प्रतिबंधित करण्याचा हेतू आहे किंवा करायचा आहे, तेथे ती स्पष्ट शब्दांत करते. सीआरपीसीच्या कलम ४३८ च्या उपकलम (४) च्या साध्या वाचनातूनच हे स्पष्ट होते. न्यायालयाने कोणतेही सरसकट निर्बंध वाचू नयेत किंवा काही लवचिक मार्गदर्शक तत्त्वांचा आग्रह धरू नये, कारण ते न्यायालयीन कायद्यासारखे ठरेल, अशी मांडणी करण्यात आली आहे.

२. एखाद्या विशिष्ट गुन्ह्यासाठी कोठडीत असताना त्याला इतर कोणत्याही अजामीनपात्र गुन्ह्यासंदर्भात अटक केली जाऊ शकते यावर विश्वास ठेवण्याचे "कारण"असू शकते का?

36 सुनील कल्लानी (***सुप्रा***) *प्रकरणात राजस्थान उच्च न्यायालयाने अवलंबिलेला युक्तिवाद* असा होता की, एखाद्या गुन्ह्यासंदर्भात एकदा एखाद्या व्यक्तीला ताब्यात घेतल्यानंतर त्याला दुसऱ्या गुन्ह्यासंदर्भात अटक करणे शक्य होत नाही, कारण अटकेसाठी आवश्यक अटींपैकी

एक म्हणजे आरोपीचा मृतदेह प्रत्यक्ष स्पर्श किंवा कैदेत ठेवून पोलिस अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात ठेवणे. एखादी व्यक्ती कोठडीत असताना प्रत्यक्ष स्पर्श किंवा कैद होऊ शकत नाही, त्यामुळे त्याला वेगळ्या गुन्ह्यासंदर्भात अटक होऊ शकते यावर विश्वास ठेवण्याचे कारण त्याच्याकडे असू शकत नाही.

37 मात्र, राजस्थान उच्च न्यायालयाने स्वीकारलेल्या युक्तिवादात दोन मूलभूत त्रुटी आहेत. पहिली गोष्ट म्हणजे पहिल्या गुन्ह्यात कोठडीतून सुटका झाल्यानंतर लगेचच दुसऱ्या गुन्ह्यासंदर्भात कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला अटक होण्याची शक्यता विचारात घेण्यास उच्च न्यायालय अपयशी ठरले. अशा परिस्थितीत अर्जदार दुसऱ्या गुन्ह्यासंदर्भात कोठडीत असताना दाखल केलेला गुन्ह्यासंदर्भात अटकपूर्व जामिनासाठी केलेला अर्ज ग्राह्य धरला जाणार नाही, असे मानले तर ते अर्जदाराला कायदेशीर उपाय ाचा लाभ घेण्यापासून रोखण्यासारखे ठरेल ज्याचा तो अन्यथा हक्क आहे आणि पहिल्या

गुन्ह्यात कोठडीतून सुटताच त्याचा लाभ घेऊ शकतो. अशा प्रकारे, ज्या प्रकरणांमध्ये आरोपीला सुटकेनंतर ताबडतोब कोठडीत असलेल्या गुन्ह्यापेक्षा वेगळ्या गुन्ह्यात अटक केली जाऊ शकते असे "मानण्याचे कारण"असेल, तर राजस्थान उच्च न्यायालयाने घेतलेले मत, जर उभे राहण्याची परवानगी दिली गेली तर तो अटकपूर्व जामीन घेण्याच्या त्याच्या वैधानिक अधिकारापासून वंचित राहील कारण अशी व्यक्ती वरील अधिकार वापरण्यास सक्षम होण्यापूर्वी, त्याला अटक होऊ शकते.

38 आमच्या मते, पहिल्या गुन्ह्यात कोठडीतून सुटका होईपर्यंत आरोपीला अटकपूर्व जामीन घेण्याच्या वैधानिक अधिकारापासून वंचित ठेवून कोणताही उपयुक्त हेतू साध्य होणार नाही . एखाद्या गुन्ह्यात कोठडीत असताना आरोपीला दुसऱ्या गुन्ह्यात अटकपूर्व जामीन मिळू दिला नाही, तर सक्षम न्यायालयात जाण्याची आणि त्याअनुषंगाने अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्यासाठी अर्ज दाखल

करण्याची संधी मिळण्यापूर्वीच पहिल्या गुन्ह्यात सुटका होताच त्याला पोलिसांकडून तात्काळ अटक केली जाऊ शकते, असे प्रतिवादीच्या युक्तिवादात आम्हाला बळ मिळते. विशेष गुन्हा सांगितला. राजस्थान उच्च न्यायालयाने घेतलेल्या दृष्टिकोनातील या व्यावहारिक त्रुटीमुळे आरोपींचे वैयक्तिक स्वातंत्र्य धोक्यात आणण्याच्या हेतूने तपास यंत्रणांकडून शोषण होण्याची शक्यता आहे.

39 उच्च न्यायालयाच्या युक्तिवादातील दुसरा गैरसमज असा आहे की, एखाद्या गुन्ह्याच्या संदर्भात आरोपी आधीच कोठडीत असताना त्याला वेगळ्या गुन्ह्यासंदर्भात अटक करता येत नाही. एखाद्या गुन्ह्यात आरोपी आधीच न्यायालयीन कोठडीत असताना त्याला अटक करण्याची तरतूद सीआरपीसीमध्ये नसली तरी या न्यायालयाने ***केंद्रीय अन्वेषण विभाग, विशेष अन्वेषण कक्ष-१, नवी दिल्ली विरुद्ध अनुपम जे. कुलकर्णी*** यांनी (१९९२) ३ एससीसी १४१ मध्ये अहवाल दिला आहेकी आधीच्या प्रकरणाच्या तपासासंदर्भात एखादा आरोपी

न्यायालयीन कोठडीत असला तरी तपास यंत्रणा त्याला दुसऱ्या प्रकरणात सहभागी असल्याच्या संदर्भात औपचारिकपणे अटक करू शकते आणि त्याला त्या दुसऱ्या प्रकरणाच्या तपासाशी जोडू शकते. म्हणजेच एखादी व्यक्ती न्यायालयीन कोठडीत असतानाही त्याला देशात इतरत्र दाखल असलेल्या इतर गुन्ह्यांच्या संदर्भात अटक झाल्याचे दाखवता येईल, असे या न्यायालयाने स्पष्ट केले. ***एस. हरसिमरन सिंग विरुद्ध पंजाब राज्य या खटल्यात पंजाब आणि हरयाणा उच्च न्यायालयाने १९८४ मध्ये*** सीआरआय एलजे २५३ **मध्ये दिलेल्या** निर्णयावर या न्यायालयाने रिलायन्सची बाजू मांडली होती, ज्यात असे म्हटले होते की वेगळ्या गुन्ह्याच्या संदर्भात आधीच न्यायालयीन कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला पुन्हा अटक करण्यास कायद्यात कोणतेही लवचिक बंधन नाही. दुसऱ्या गुन्ह्याचा तपास करण्याच्या उद्देशाने सीआरपीसीच्या कलम १६७ (२) अन्वये दंडाधिकाऱ्यांच्या आदेशाने न्यायालयीन कोठडीचे पोलिस कोठडीत

रूपांतर करता येईल, असे उच्च न्यायालयाने म्हटले आहे. ***अनुपमज. कुलकर्णी*** (*सुप्रा*)यांचे संबंधित परिच्छेद पुढीलप्रमाणे आहेत.

"११. मग एखाद्या घटनेदरम्यान त्याने केलेल्या गुन्ह्यासंदर्भात अटक केलेल्या व्यक्तीला त्याच प्रकरणात त्याने केलेल्या दुसर् या गुन्ह्याच्या संदर्भात पुन्हा पोलिस कोठडीत ठेवता येईल का आणि त्याच्या अटकेच्या पहिल्या पंधरा दिवसांची मुदत संपल्यानंतर कोणती वस्तुस्थिती समोर येते, असा प्रश्न उपस्थित होऊ शकतो. अभ्यासू अतिरिक्त सॉलिसिटर जनरल यांनी युक्तिवाद केला की, केलेल्या तपासामुळे आणि पोलिसांनी गोळा केलेल्या पुराव्यांमुळे अटक केलेला आरोपी मूळच्या ज्या गुन्ह्यासाठी अटक करण्यात आला होता त्यापेक्षा अधिक गंभीर गुन्ह्यांमध्ये सामील असल्याचे आढळू शकते आणि अशा प्रकरणात दंडाधिकारी कोठडीत असलेल्या आरोपीला पुढील टप्प्यावर पोलिस कोठडीत का सोपवू नये याचे कोणतेही कारण नाही जेव्हा माहितीअधिक गंभीर गुन्ह्यांमध्ये त्याचा सहभाग उघड करते

तेव्हा तपासाची. आम्ही सहमत होऊ शकत नाही. एका घटनेत असे होऊ शकते की आरोपीने अनेक गुन्हे केले असतील आणि उपलब्ध माहितीच्या आधारे पोलिस त्याला एक-दोन गुन्ह्यांमध्ये अटक करू शकतात आणि पोलिस कोठडी मिळवू शकतात. तपासादरम्यान त्याच घटनेदरम्यान अधिक गंभीर गुन्ह्यांमध्ये त्याचा सहभाग उघड झाल्यास पहिल्या पंधरा दिवसांची मुदत संपल्यानंतर आणखी काही काळ पोलिस कोठडी मागण्याचा अधिकार पोलिसांना नाही. तशी परवानगी दिल्यास पोलिस विविध टप्प्यांवर गंभीर स्वरूपाचा काही ना काही गुन्हा जोडून वारंवार पोलिस कोठडीत ठेवण्याची मागणी करू शकतात, त्यामुळे कलम १६७ च्या मूळ हेतूलाच धक्का बसेल. तथापि, आपण हे स्पष्ट केले पाहिजे की ही मर्यादा वेगळ्या घटनेस लागू होणार नाही ज्यामध्ये अटक केलेल्या आरोपीचा सहभाग उघड होतो. तो एक वेगळा व्यवहार असेल आणि जर एखादा आरोपी एका प्रकरणात न्यायालयीन कोठडीत असेल आणि पोलिसांना दुसर् या प्रकरणाचा तपास पूर्ण करता यावा म्हणून त्याला दुसर्या प्रकरणाच्या तपासाशी

जोडण्याच्या हेतूने पोलिस कोठडीत ठेवण्याची आवश्यकता असू शकते. अशा परिस्थितीत त्याला इतर प्रकरणात औपचारिकपणे अटक करावी आणि त्यानंतर पोलिस कोठडीत नजरकैदेत ठेवण्याचा दंडाधिकाऱ्यांचा आदेश मिळवावा. अभ्यासू अतिरिक्त सॉलिसिटर जनरल यांनी मात्र मेहर चंद प्रकरणात ((१९६९) ५ डीएलटी १७९] *हार्डी,न्या.यांनी आपल्या युक्तिवादाच्या समर्थनार्थ केलेल्या काही निरीक्षणांचा आधार घेतला, म्हणजे न्यायालयीन कोठडीत असलेल्या अटक केलेल्या आरोपीला त्याच प्रकरणाच्या तपासाच्या पुढील टप्प्यात पहिल्या पंधरा दिवसांची मुदत संपल्यानंतरही पोलिस कोठडीत पाठवले जाऊ शकते गंभीर गुन्हे त्याच प्रकरणात अटक करण्यात आलेल्या आरोपींनी केलेले आणखी काही गुन्हे याच प्रकरणात सापडतात, ही वस्तुस्थिती स्वत:हून वेगळे प्रकरण ठरेल, हे आपण मान्य करू शकत नाही. नंतरच्या टप्प्यात सापडलेल्या तथाकथित गंभीर गुन्ह्यांसह हे सर्व गुन्हे त्याच व्यवहारातून उद्भवतात ज्यासंदर्भात आरोपीला अटक करण्यात आली होती. त्यामुळे दोन्ही*

परिस्थितींमध्ये लक्षणीय फरक आहे. दोन वेगवेगळे व्यवहार घडणाऱ्या घटना दोन वेगवेगळ्या प्रकरणांना जन्म देतात आणि कलम १६७ (१) आणि (२) अन्वये अधिकाराचा वापर त्या प्रत्येक घटनेच्या संदर्भात वरील तरतुदीच्या उद्देशाशी सुसंगत असावा जे दोन भिन्न प्रकरणे आहेत. एका विशिष्ट प्रकरणाचा तपास दुसऱ् या प्रकरणासारखा होऊ शकत नाही. संहितेच्या कलम १६७ (१) आणि (२) च्या संदर्भात अटक आणि कोठडीत ठेवणे हे खऱ्या अर्थाने त्या विशिष्ट प्रकरणाच्या तपासाच्या संदर्भात पाहावे लागेल ज्यामध्ये आरोपी व्यक्तीला ताब्यात घेण्यात आले आहे. एस. हरसिमरन सिंग वि. पंजाब राज्य [१९८४ सीआरआय एलजे २५३ : आयएलआर (१९८४) २ पी आणि एच १३९] *पंजाब आणि हरयाणा उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने कलम १६७ (२) नुसार विहित केलेल्या पंधरा दिवसांपेक्षा जास्त पोलिस कोठडीची मर्यादा केवळ एकाच प्रकरणाला लागू आहे की एकाच आरोपीविरुद्ध तपासाची आवश्यकता*

असलेल्या विविध प्रकरणांच्या मालिकेकडे आकर्षित होते या प्रश्नावर विचार केला आणि असे म्हटले: (पृ. २५७, परिच्छेद १०-अ)

एखाद्या विशिष्ट गुन्ह्याच्या तपासासंदर्भात कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला पूर्णपणे वेगळ्या गुन्ह्याच्या तपासाच्या हेतूने पुन्हा अटक करण्यात यावी, या संदर्भात आम्हाला कोणताही अडथळा दिसत नाही. दुसर् या शब्दांत सांगायचे झाले तर दुसर् या गुन्ह्याच्या तपासासाठी संहितेच्या कलम १६७ (२) अन्वये दंडाधिकाऱ्यांच्या आदेशाने न्यायालयीन कोठडीचे पोलिस कोठडीत रूपांतर करण्यात कोणताही अडथळा नाही. त्यामुळे दुसऱ्या प्रकरणात पुन्हा अटक किंवा दुसरी अटक करणे हे कायद्याच्या चौकटीच्या पलीकडचे असतेच असे नाही."

पंजाब आणि हरयाणा उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाचे हे मत व्यवहार्य वाटते आणि कलम १६७ शी ही सुसंगत आहे. तथापि, आम्ही हे स्पष्ट करू इच्छितो की अशी पुन्हा अटक किंवा दुसरी अटक करणे आणि

पहिल्या पंधरा दिवसांची मुदत संपल्यानंतर पोलिस कोठडीची मागणी करणे हे आरोपी आधीच कोठडीत असलेल्या विशिष्ट प्रकरणाव्यतिरिक्त इतर प्रकरणाच्या तपासासंदर्भात असावे. एखाद्या विशिष्ट प्रकरणाच्या तपासादरम्यान आधीच न्यायालयीन कोठडीत असलेल्या व्यक्तीच्या पोलिस कोठडीसाठी कोणत्याही परिस्थितीत नवीन कोठडी दिली जाऊ शकत नाही, अशा कलम १६७ (२) ची शाब्दिक बांधणी केल्यास दुसर् या प्रकरणाच्या तपासातच गंभीर अडथळा निर्माण होईल, ज्याच्या महत्त्वावर विशेष भर देण्याची गरज नाही. प्रक्रियात्मक कायदा हा न्यायाची उद्दिष्टे पुढे नेण्यासाठी आहे, त्याला निराश करण्यासाठी नाही. न्यायाची उद्दिष्टे पुढे नेणाऱ्या विवेचनाला प्राधान्य दिले पाहिजे, हा सर्वमान्य नियम आहे. पोलिस कोठडी ही संपूर्ण तपासाची शेवटची आणि शेवटची गोष्ट नाही, हे खरे आहे, पण तरीही विशेषत: गंभीर आणि जघन्य गुन्ह्यांच्या तपासात ही त्याची प्राथमिक गरज आहे. विधिमंडळानेही ही बाब लक्षात घेऊन मर्यादित पोलिस कोठडीची परवानगी दिली. ज्या विशिष्ट प्रकरणासाठी

आरोपीला ताब्यात घेतले आहे, त्या विशिष्ट प्रकरणाच्या तपासासंदर्भात पहिल्या पंधरा दिवसांचा कालावधी साहजिकच लागू असावा. परंतु एकाच आरोपीशी संबंधित पूर्णपणे वेगळ्या प्रकरणात पोलिस कोठडीसारख्या कोठडीसाठी नव्याने कोठडी घेण्यास अशी कोठडी पुढे अडथळा ठरू शकत नाही.

१३. ... त्याच व्यवहारात त्याने केलेले आणखी काही गंभीर किंवा अन्य गुन्हे नंतरच्या टप्प्यात उघडकीस आल्यासही पहिले पंधरा दिवस संपल्यानंतर पोलिस कोठडीत अटक करता येणार नाही. परंतु अटक केलेला तोच आरोपी वेगळ्या व्यवहारातून उद्भवलेल्या वेगळ्या प्रकरणात गुंतलेला असेल तर ही अट लागू होत नाही. जरी तो आधीच्या प्रकरणाच्या तपासाच्या अनुषंगाने न्यायालयीन कोठडीत असला तरी त्याला वेगवेगळ्या प्रकरणातील सहभागाबद्दल औपचारिकरित्या अटक केली जाऊ शकते आणि त्याला त्या दुसर्या प्रकरणाच्या तपासाशी जोडले जाऊ शकते आणि दंडाधिकारी कलम १६७ (२) आणि तरतुदीनुसार कार्य करू शकतात आणि पंधरा दिवसांच्या पहिल्या कालावधीत आणि त्यानंतर त्यानुसार त्यामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे त्याला कोठडी देऊ शकतात. वर चर्चा केल्याप्रमाणे तरतुदी. ...”

(जोर दिला आहे)

४१. अपीलकर्त्याच्या वतीने असा युक्तिवाद करण्यात आला होता की, एखाद्या गुन्ह्यासंदर्भात आधीच न्यायालयीन कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला वेगळा गुन्हा केल्याच्या आरोपाखाली अटक केली जाऊ शकते यावर विश्वास ठेवण्याचे "कारण"असू शकत नाही. तथापि, आम्हाला त्यात काहीही तथ्य आढळत नाही .

उपरोक्त सादरीकरण आधीच कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला अटक करण्याचे दोन मार्ग आहेत –

1 पहिली गोष्ट म्हणजे पहिल्या प्रकरणात कोठडीतून सुटका होताच पोलिस अधिकारी त्याला दुसऱ्या प्रकरणात अटक करून ताब्यात घेऊ शकतो; आणि

2 दुसरे म्हणजे पहिल्या प्रकरणात कोठडीतून सुटका होण्यापूर्वीच दुसऱ्या गुन्ह्याचा तपास करणारा पोलिस अधिकारी त्याला औपचारिकरीत्या अटक करू शकतो आणि त्यानंतर **दुसऱ्या गुन्ह्यासाठी न्यायदंडाधिकाऱ्यांकडून सीआरपीसीच्या कलम २६७**

अन्वये प्रिजनर ट्रान्झिट वॉरंट ("पी. टी. वॉरंट") मिळवू शकतो आणि त्यानंतर दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर झाल्यावर कोठडीसाठी विनंती करू शकतो; **किंवा**

औपचारिक अटक करण्याऐवजी तपास अधिकारी आरोपीला तुरुंगातून हजर करण्यासाठी पी.टी.वॉरंट ची मागणी करणारा अर्ज न्यायदंडाधिकाऱ्यांकडे करू शकतात. सीआरपीसीच्या २६७ अन्वये आवश्यक अटींची पूर्तता केल्यास न्यायदंडाधिकारी आरोपीला न्यायालयात हजर करण्यासाठी पी.टी.वॉरंट जारी करतील. पी.टी. वॉरंटच्या अनुषंगाने आरोपीला न्यायालयात हजर केल्यास सीआरपीसीच्या कलम १६७ (१) मधील तरतुदीनुसार आरोपीला पोलिस कोठडी किंवा न्यायालयीन कोठडी देण्याची विनंती करण्याचे स्वातंत्र्य तपास अधिकाऱ्याला असेल. त्या वेळी न्यायदंडाधिकारी तपास अधिकाऱ्याच्या विनंतीचा विचार करतील, केस डायरी आणि आरोपींचे निवेदन पाहतील आणि त्यानंतर योग्य तो आदेश देतील,

एकतर आरोपीला कोठडी देतील किंवा आरोपींना कोठडी देण्यास नकार देतील. [पहा: ***राज्य विरुद्ध के. एन. नेहरू*** यांनी २०११ एससीसी ऑनलाईन मॅड १९८४ **मध्ये अहवाल दिला**]

42 वरील दोन्ही परिस्थितीत अटक करणे कायद्याने मान्य असल्याने कोठडीत असताना एखाद्या व्यक्तीला वेगळ्या गुन्ह्यात अटक होऊ शकते यावर विश्वास ठेवण्याचे कारण असू शकत नाही, असे म्हणणे चुकीचे ठरेल. याचा तार्किक विस्तार म्हणून असेही म्हणता येईल की, जेव्हा प्रक्रियात्मक कायदा एखाद्या व्यक्तीला आधीच्या एखाद्या गुन्ह्यात आधीच कोठडीत असताना त्याला वेगळ्या गुन्ह्यासंदर्भात अटक करण्यापासून तपास यंत्रणेला प्रतिबंधित करत नाही, तेव्हा आरोपीलाही केवळ वेगळ्या गुन्ह्याच्या संदर्भात कोठडीत असल्याच्या कारणास्तव अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्याचा कायदेशीर अधिकार नाकारता येत नाही.

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

43 पहिल्या गुन्ह्यात कोठडीतून सुटल्यानंतर एखाद्या गुन्ह्यासंदर्भात आरोपीला अटक करण्याची प्रक्रिया इतर कोणत्याही दखलपात्र गुन्ह्यात पाळणे आवश्यक असलेल्या अटकेच्या प्रक्रियेसारखीच असेल. तथापि, आम्हाला असे वाटते की दुसर्या प्रकारच्या प्रकरणांमध्ये अटक करण्याच्या प्रक्रियेवर काही प्रकाश टाकणे आवश्यक आहे, म्हणजे जेथे तपास यंत्रणा आरोपीला एखाद्या गुन्ह्याच्या संदर्भात अटक करते जेव्हा तो वेगळ्या गुन्ह्याच्या संदर्भात कोठडीत असतो.

44 मागील परिच्छेदांमध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे, आरोपी मुक्त असताना किंवा एखाद्या गुन्ह्यात कोठडीत असताना त्याला अटक केली जाऊ शकते. त्याचप्रमाणे पोलिस अधिकारी वॉरंटशिवाय किंवा कोर्टाने जारी केलेल्या वॉरंटसह अटक करू शकतात. अशा प्रकारे, खालील शक्यता उद्भवतात:

अ जर एखाद्या आरोपीला मुक्त असताना आणि कोठडीत नसताना वॉरंटशिवाय अटक केली गेली तर त्याला जवळच्या दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर करावे लागेल, जे त्याला पोलिस किंवा न्यायालयीन कोठडी देऊ शकतात किंवा आरोपीने अर्ज केल्यास जामीन मंजूर करू शकतात.

ब जर एखाद्या आरोपीला मुक्त असताना आणि कोठडीत नसताना वॉरंटसह अटक केली गेली तर सीआरपीसीच्या कलम ८१ नुसार अशा व्यक्तीला वॉरंट जारी करणाऱ्या न्यायालयात हजर करण्याची परवानगी आहे.

क एखाद्या गुन्ह्यात आधीच कोठडीत असताना एखाद्या आरोपीला वॉरंटसह किंवा त्याशिवाय अटक केली गेली तर सीआरपीसीच्या कलम २६७ अन्वयेच त्याला अशा कोठडीतून काढून दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर केले जाऊ शकते ज्याच्या कार्यक्षेत्रात दुसरा गुन्हा दाखल आहे.

45 सीआरपीसीचे कलम ४६ (१) खालीलप्रमाणे आहे:

४६. *अटक कशी केली.*(१) *अटक करताना पोलिस अधिकारी किंवा ती करणारी दुसरी व्यक्ती प्रत्यक्ष अटक करावयाच्या व्यक्तीच्या शरीराला स्पर्श करेल किंवा बंदिस्त करेल, जोपर्यंत शब्दाने किंवा कृतीने कोठडीत शरण येत नाही.*

परंतु जिथे एखाद्या महिलेला अटक करायची असेल, परिस्थिती उलट संकेत देत नाही, तोपर्यंत अटकेच्या तोंडी सूचनेवर तिचे कोठडीत म्हणणे ग्राह्य धरले जाईल आणि परिस्थितीची आवश्यकता नसल्यास किंवा जोपर्यंत पोलिस अधिकारी महिला नसेल तोपर्यंत पोलिस अधिकारी तिला अटक करण्यासाठी महिलेच्या व्यक्तीला हात लावणार नाही.

46 अशा प्रकारे, वरील गोष्टींचे साधे वाचन केल्यास हे स्पष्ट होते की अटकेत अटक करू इच्छित असलेल्या व्यक्तीच्या शरीराला प्रत्यक्ष स्पर्श करणे किंवा बंदिस्त करणे समाविष्ट आहे . मात्र, अटक करू

इच्छिणाऱ्या व्यक्तीने शब्दाने किंवा कृतीने कोठडीत हजर केल्यास प्रत्यक्ष स्पर्शाशिवायही अटक होऊ शकते.

47 सीआरपीसीच्या कलम ४६ मध्ये अटकेची पद्धत सांगितली असली तरी प्रक्रियात्मक कायद्यांमध्ये किंवा विविध मूलभूत कायद्यांमध्ये 'अटक'या शब्दाची व्याख्या केलेली नाही. ब्लॅक लॉ डिक्शनरी (५ वी आवृत्ती, १९७९) अटकेची व्याख्या खालीलप्रमाणे करते:

"कायदेशीर अधिकाराद्वारे एखाद्या व्यक्तीला त्याच्या स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवणे. फौजदारी आरोप किंवा दिवाणी मागणीचे उत्तर देण्यासाठी दुसऱ् याला ताब्यात घेण्याच्या किंवा ताब्यात घेण्याच्या हेतूने प्रत्यक्ष किंवा गृहीत अधिकाराखाली त्याचा ताबा घेणे. अटकेत अटक करण्याचा अधिकार, अटक करण्याच्या हेतूने त्या अधिकाराचा दावा आणि अटक करावयाच्या व्यक्तीचा प्रतिबंध यांचा समावेश होतो. 'अटके'साठी फक्त एखाद्या व्यक्तीला ताब्यात घेण्याचा किंवा

ताब्यात घेण्याचा त्याचा हेतू दर्शविणारी अधिकाऱ्याची काही कृती आवश्यक असते आणि त्यामुळे त्या व्यक्तीला अधिकाऱ्याच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली आणि इच्छेच्या अधीन केले जाते, कारण अटकेची औपचारिक घोषणा आवश्यक असते.

48 त्याचप्रमाणे सीआरपीसी किंवा आयपीसीमध्येही 'कस्टडी'या शब्दाची व्याख्या केलेली नाही. कॉर्पस *ज्युरिस सेकंडम*(पृष्ठ ६९ वरील खंड २५) 'कस्टडी'ची व्याख्या खालीलप्रमाणे करते:

जेव्हा तो व्यक्तींना लागू केला जातो, तेव्हा त्याचा अर्थ संयम असा होतो आणि परिस्थितीनुसार प्रतिबंध करण्यासाठी पुरेसे शारीरिक बळ असू शकते किंवा असू शकत नाही आणि गुन्ह्याचा आरोप असलेल्या व्यक्तींच्या संदर्भात, वास्तविक कैदेत ठेवणे किंवा त्याची अंमलबजावणी करण्याचे सध्याचे साधन, व्यक्तीच्या इच्छेविरुद्ध त्याला ताब्यात घेणे असा अर्थ परिभाषित केला गेला आहे. वस्तूंना लागू करणे, याचा अर्थ चार्ज किंवा सुरक्षित ठेवणे असा आहे आणि

त्यात नियंत्रण असणे आवश्यक नसले तरी, भौतिक किंवा मॅन्युअल ताबा या घटकाचा समावेश आहे, ज्याचा अर्थ केवळ तात्पुरते शारीरिक नियंत्रण आणि ताब्यातील वस्तूचे संरक्षण आणि जतन करण्याची जबाबदारी आहे. म्हणून वापरला जाणारा हा शब्द अधिकाराचे प्रभुत्व किंवा सर्वोच्चता दर्शवित नाही. या शब्दाची व्याख्या अशी करण्यात आली आहे की एखाद्या वस्तूचे जतन, संरक्षण, काळजी, देखरेख, तपासणी, जतन किंवा सुरक्षितता आणि ती वस्तू ज्या कैद्याच्या ताब्यात आहे त्याच्या तात्कालिक वैयक्तिक काळजी आणि नियंत्रणाखाली आहे याची कल्पना आहे; चार्ज; आदेश किंवा निर्देशांच्या अधीन राहून ठेवण्यासाठी शुल्क; तात्काळ चार्ज आणि नियंत्रण आणि मालकीचे अंतिम पूर्ण नियंत्रण नाही."

[पहा: ***रोशन बीवी आणि इतर विरुद्ध तामिळनाडू सरकारचे संयुक्त सचिव आणि इतर***, १९८३ एससीसी ऑनलाईन मॅड १६३]

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

49 एखादी व्यक्ती न्यायालयीन कोठडीत असताना अटक होऊ शकत नाही, कारण अशी व्यक्ती कोठडीत असताना प्रत्यक्ष स्पर्श केल्याशिवाय किंवा बंदिस्त केल्याशिवाय पोलिस अधिकाऱ्याला अटक करणे शक्य नसते, या गृहितकावर राजस्थान उच्च न्यायालयाने कारवाई केली. मात्र, प्रत्यक्ष मृतदेह ताब्यात न घेता किंवा हात न लावताही कायदेशीर अटक करता येते, या कारणास्तव उच्च न्यायालयाने घेतलेल्या मताशी आम्ही सहमत नाही. ज्या कृती किंवा शब्द आरोपीच्या निदर्शनास आणून देतात की तो सक्तीखाली आहे आणि त्यानंतर त्याला अशा सक्तीला शरण जाण्यास कारणीभूत ठरेल अशा कृती किंवा शब्ददेखील अटक करण्यासाठी पुरेसे असतील. उत्तर *प्रदेश राज्य विरुद्ध देवमनउपाध्याय या न्यायालयाने* आकाशवाणी १९६० एससी ११२५ **मध्ये म्हटले** आहे की सीआरपीसीच्या कलम ४६ अंतर्गत अटक होण्यासाठी एखाद्या व्यक्तीने शब्दाने किंवा कृतीने कोठडीत हजर होणे पुरेसे आहे.

50 वरील संदर्भात, आम्ही एल्डरसन विरुद्ध बूथ ***मधील*** राणीच्या खंडपीठाच्या निर्णयाचा संदर्भ घेऊ शकतो आणि त्यावर अवलंबून राहू शकतो [१९६९] २ **ऑल ईआर** २७१. संबंधित निरीक्षणे खालीलप्रमाणे आहेत.

अटक म्हणजे काय, याबाबत प्राचीन आणि आधुनिक अशी अनेक प्रकरणे आहेत आणि एकेकाळी प्रत्यक्ष जप्ती किंवा स्पर्श केल्याशिवाय कायदेशीर अटक होऊ शकत नाही, असे मानले जात होते, परंतु आता तो कायदा राहिलेला नाही, हे अगदी स्पष्ट आहे. कोणत्याही स्पर्शाशिवाय "मी तुला अटक करतो"असे नुसत्या शब्दांनी, बोलून अटक होऊ शकते, पण अर्थातच आरोपी पोलिस अधिकाऱ्याकडे शरण जातो आणि जातो. त्याचप्रमाणे हेही स्पष्ट आहे की, मला असे वाटते की, जेव्हा कोणत्याही प्रकारचे शब्द वापरले जातात, जे परिस्थितीमध्ये, प्रकरणाच्या वेळी आरोपीच्या निदर्शनास आणून देण्यासाठी मोजले जातात आणि आरोपीच्या निदर्शनास

आणून देतात, की तो सक्तीने आहे आणि त्यानंतर त्याने ती सक्ती मान्य केली तेव्हा अटक केली जाते.

(जोर दिला आहे)

51 वरील निर्णयामुळे अटक करावयाच्या व्यक्तीच्या मृतदेहाला प्रत्यक्ष ताब्यात घेणे किंवा स्पर्श करणे आवश्यक नाही या मताला पुष्टी मिळते जेव्हा अटक करणारा शब्दाद्वारे आरोपीच्या निदर्शनास आणून देतो की तो सक्तीने आहे आणि त्यानंतर आरोपी त्या सक्तीला शरण जातो. हे सीआरपीसीच्या कलम ४६ अंतर्गत अटकेच्या पद्धतीशी सुसंगत आहे ज्यामध्ये अशी तरतूद केली गेली आहे की अटक करावयाच्या व्यक्तीस शब्दाने किंवा कृतीद्वारे अटक कर्त्याच्या ताब्यात देणे अटक करण्यासारखे असू शकते. ***एल्डरसन*** (*सुप्रा*)मधील निर्णयाचे सार असे आहे की प्रत्यक्ष जप्ती किंवा स्पर्श होणे आवश्यक आहे आणि तसे नसल्यास अटक करण्यात येणार् या व्यक्तीच्या निदर्शनास आणून दिले पाहिजे की तो सक्तीखाली आहे आणि अशा

नोटीसचा परिणाम म्हणून संबंधित व्यक्तीने त्या सक्तीला शरण जावे, आणि मगच अटक पूर्ण होते.

52 मागील परिच्छेदात सांगितल्याप्रमाणे, पोलिस अधिकारी एखाद्या गुन्ह्यासंदर्भात एखाद्या व्यक्तीला औपचारिकरित्या अटक करू शकतो जेव्हा तो आधीच वेगळ्या गुन्ह्यात कोठडीत असतो. मात्र, अशा प्रकारच्या औपचारिक अटकेमुळे आरोपी पोलिस अधिकाऱ्याच्या ताब्यात येत नाही, कारण आरोपी अजूनही दंडाधिकाऱ्यांच्या ताब्यात च आहे, ज्याने त्याला पहिल्या गुन्ह्यात न्यायालयीन कोठडी सुनावली आहे. अशी औपचारिक अटक झाल्यानंतर पोलिस अधिकाऱ्याला सीआरपीसीच्या कलम २६७ अन्वये विनाविलंब पीटी वॉरंट जारी करण्यासाठी न्यायदंडाधिकाऱ्यांकडे अर्ज करावा लागतो. सीआरपीसीच्या कलम २६७ अन्वये विहित केलेल्या आवश्यकतांच्या आधारे न्यायदंडाधिकाऱ्यांनी पीटी वॉरंट जारी केले तर आरोपीला

सीआरपीसीच्या कलम २६८ आणि २६९ च्या अधीन राहून वॉरंटमध्ये नमूद केलेल्या तारखेला आणि वेळेवर अशा दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर करावे लागेल. न्यायदंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर केल्यानंतर आरोपीला पोलिस किंवा न्यायालयीन कोठडी सुनावली जाऊ शकते किंवा अर्ज केल्यास आणि परवानगी दिल्यास जामिनावर वाढवले जाऊ शकते. आधीच कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला वेगळ्या गुन्ह्यासंदर्भात अटक करणे आवश्यक आहे, अशा प्रकरणांमध्ये आम्ही अवलंबिलेली प्रक्रिया स्पष्ट करण्याचे एकमेव कारण म्हणजे राजस्थान, दिल्ली आणि अलाहाबाद उच्च न्यायालयांचा युक्तिवाद फेटाळून लावणे की एकदा कोठडीत असताना एखाद्या व्यक्तीला वेगळ्या गुन्ह्यासंदर्भात पुन्हा अटक करणे शक्य नाही. कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला दुसऱ्या गुन्ह्यासंदर्भात मिळालेल्या पी.टी.वॉरंटचा सामना करावा लागतो, तेव्हा अशा व्यक्तीला पी.टी.वॉरंट मिळवलेल्या पोलिस अधिकाऱ्याच्या ताब्यात शरण जाण्याशिवाय पर्याय नसतो. त्यामुळे अशा परिस्थितीत स्पर्शाने कोठडीत बंदिस्त नसले तरी आरोपीला पी .टी.वॉरंट

दाखविण्यात पोलिस अधिकाऱ्याने केलेल्या कृतीच्या आधारे आरोपीकडून कोठडीत हजर केले जाते. त्यानंतर, आरोपीला न्यायदंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर केल्यावर, जसे कोठडीत नसलेल्या मुक्त व्यक्तीच्या अटकेच्या प्रकरणात, आरोपीला एकतर पोलिस किंवा न्यायालयीन कोठडी दिली जाऊ शकते, किंवा त्याला जामिनावर वाढवून पहिल्या गुन्ह्यात पुन्हा कोठडीत पाठवले जाऊ शकते. आरोपीला तपास यंत्रणेसमोर हजर करण्यासाठी सीआरपीसीचे कलम २६७ लागू करता येत नसले, तरी आरोपीला न्यायदंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर करणे आवश्यक आहे, जे नंतर त्याला तपास यंत्रणेच्या ताब्यात देऊ शकतात, असे अनेक निर्णयांनी म्हटले आहे. या तरतुदीचा असा अर्थ लावल्यास सीआरपीसीच्या कलम २६७ च्या मजकुरात दिसणाऱ्या "इतर कार्यवाही"या शब्दांना खरा परिणाम होईल, ज्याचा अर्थ तपासाच्या टप्प्यावर कार्यवाही वगळणे असा होऊ शकत नाही. [पहा: ***सी. नाटेसन विरुद्ध तमिळनाडू राज्य आणि इतर***, १९९८ एससीसी ऑनलाईन मॅड ९३१; ***रणजीत सिंग विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य***,

१९९५ सीआरआय एलजे ३५०५; ***महाराष्ट्र राज्य विरुद्ध यादव कोहाचडे***, २००० सीआरआय एलजे ९५९]

53 त्यामुळे राजस्थान, अलाहाबाद आणि दिल्ली उच्च न्यायालयाने घेतलेल्या मताच्या उलट एखाद्या गुन्ह्याच्या संदर्भात कोठडीत असताना पहिल्या गुन्ह्यात कोठडीतून सुटल्यानंतर किंवा पहिल्या गुन्ह्यात कोठडीत राहूनही एखाद्या व्यक्तीला वेगळ्या गुन्ह्यात अटक करता येते. अशा परिस्थितीत, एखाद्या गुन्ह्याच्या संदर्भात कोठडीत असताना, एखाद्या व्यक्तीला वेगळ्या दखलपात्र गुन्ह्याच्या संदर्भात अटक केली जाऊ शकते यावर विश्वास ठेवण्याचे "कारण"असू शकते. कलम ४३८ च्या मजकुरात किंवा सीआरपीसीच्या योजनेत एखाद्या व्यक्तीला दुसर्या गुन्ह्याच्या संदर्भात कोठडीत असताना अटकपूर्व जामीन घेण्यास प्रतिबंधीत करणारे कोणतेही बंधन आम्हाला आढळत नाही. असे कोणतेही निर्बंध नसल्यामुळे कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला विविध गुन्ह्यांसंदर्भात अटकपूर्व जामीन घेण्यापासून रोखण्यासाठी

सीआरपीसीच्या कलम ४३८ च्या मजकुरात कोणतीही बंदी वाचण्याचे कोणतेही वैध कारण आम्हाला आढळत नाही.

54 एखाद्या गुन्ह्यासंदर्भात अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्याचा पर्याय आरोपीला संबंधित न्यायालयाकडून मिळालेल्या पी.टी.वॉरंटच्या जोरावर पोलिस अधिकाऱ्याने अटक होईपर्यंतच उपलब्ध असेल. केवळ औपचारिक अटकेमुळे (कागदोपत्री अटक) आरोपीचा अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्याचा अधिकार संपुष्टात येणार नाही, हे आपण स्पष्ट केले पाहिजे. आम्ही असे म्हणतो कारण औपचारिक अटकेमुळे आधीच कोठडीत असलेल्या आरोपीला पुढील प्रकरणात औपचारिक अटक करून पोलिस अधिकाऱ्याच्या ताब्यात दिले जाणार नाही. मात्र, औपचारिक अटक केल्यानंतर त्याच बळावर पोलिस अधिकाऱ्याने न्यायदंडाधिकाऱ्यांकडून पी.टी.वॉरंट मिळवले तर आरोपीला त्या सक्तीला शरण जाण्याशिवाय पर्याय राहणार नाही

आणि त्यानंतर आरोपीचा अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्याचा अधिकार संपुष्टात येईल.

55 एखाद्या आरोपीला दुसऱ्या गुन्ह्यात कोठडीत असताना एखाद्या गुन्ह्यासंदर्भात अटकपूर्व जामीन मंजूर झाल्यास त्याला पोलिस कोठडी किंवा न्यायालयीन कोठडी देण्याच्या हेतूने आरोपीला न्यायदंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर करण्यासाठी सीआरपीसीच्या कलम २६७ अन्वये अर्ज करणे यापुढे पहिल्या प्रकरणातील पोलिस अधिकाऱ्याला खुले राहणार नाही. तथापि, आरोपीला पोलिस कोठडी किंवा न्यायालयीन कोठडी देण्याच्या हेतूशिवाय या कलमांतर्गत नमूद केलेल्या इतर कोणत्याही कारणासाठी कलम २६७ (१) अन्वये हजर करणे न्यायदंडाधिकाऱ्यांसाठी खुले असेल. [पहा: *तुषारभाई रजनीकांतभाई शाह विरुद्ध गुजरात राज्य,* २०२४ एससीसी ऑनलाईन एससी १८९७**मध्ये अहवाल**]

56 आरोपीला अटकपूर्व जामीन दिल्यास तपास अधिकाऱ्यांना तपास व शोध इत्यादी करण्यापासून रोखता येईल, या अपीलकर्त्याच्या युक्तिवादाच्या उलट, आरोपी ज्या दंडाधिकाऱ्यांच्या ताब्यात आहे, त्या दंडाधिकाऱ्यासमोर अर्ज करणे संबंधित तपास अधिकाऱ्याला नेहमीच खुले असते, ज्या गुन्ह्याचा तपास करत आहे त्या गुन्ह्यासंदर्भात आरोपीची चौकशी करण्यासाठी अशा दंडाधिकाऱ्यांची परवानगी मागणे.

57 सीआरपीसीच्या कलम ४३८ चा उद्देश आरोपीला अटकेच्या अपमानापासून रोखणे हा असल्याने या तरतुदीच्या संरक्षक कवचात आधीच कोठडीत असलेल्या व्यक्तीचा समावेश केला जाणार नाही, असेही याचिकाकर्त्याने म्हटले होते. दुसर् या शब्दांत सांगायचे तर, एखाद्या गुन्ह्यासंदर्भात एकदा अटक झालेल्या व्यक्तीला नंतर होणाऱ्या कोणत्याही अटकेसाठी आणखी अपमान सहन करावा लागतो असे

म्हणता येणार नाही आणि त्यामुळे आधीच कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला अटकपूर्व जामिनाचा दिलासा उपलब्ध करून देऊ नये.

58 आम्ही अपीलकर्त्याचा वरील युक्तिवाद स्वीकारण्यास असमर्थ आहोत. प्रत्येक अटकेमुळे एखाद्या व्यक्तीला त्यांचा अपमान आणि बदनामी वाढते. आम्ही असे म्हणतो कारण त्यानंतरच्या प्रत्येक अटकेमुळे कायदेशीर अडचणींमध्ये सतत किंवा वाढता सहभाग अधोरेखित होतो ज्यामुळे त्या व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि त्यांची सार्वजनिक प्रतिष्ठा कमी होऊ शकते. सुरुवातीची अटक च बर्याचदा सामाजिक कलंक आणि वैयक्तिक त्रासाची लाट आणते, कारण व्यक्ती त्यांच्या कायदेशीर परिस्थितीच्या परिणामांशी झगडते. जेव्हा नंतर अटक होते, तेव्हा हे भावनिक आणि सामाजिक ओझे तीव्र होते, त्यांच्या गुन्हेगारीबद्दलची धारणा वाढते आणि समाजातील नकारात्मक निर्णयांना बळ मिळते. एखाद्या विशिष्ट गुन्ह्यात व्यक्ती कोठडीत असताना वेगवेगळ्या गुन्ह्यांच्या संदर्भात नंतर होणारी अटक व्यक्तीला

त्यांच्या समाजापासून दूर करते आणि त्यांच्या वैयक्तिक एकात्मतेवर विपरीत परिणाम करते. या कारणास्तव, नंतरच्या अटकेमुळे अपमानाची पातळी कमी होते असे मानणे चुकीचे आहे. याउलट, प्रत्येक अतिरिक्त अटकेमुळे त्या व्यक्तीची लाज वाढते आणि अशा कायदेशीर गुंतागुंतीचा एकत्रित परिणाम अधिकाधिक विनाशकारी होतो.

३. उदाहरणीय उदाहरणे

59 अपीलकर्त्याच्या वतीने मांडण्यात आलेले म्हणणे मान्य केले तर होणारा भेदभाव खालील उदाहरणांच्या साहाय्याने समजू शकतो.

<u>चित्रण अ</u>

1 'अ'हा आयपीसीच्या कलम ४२० अन्वये एका खटल्यासाठी कोठडीत असतो आणि विशिष्ट तारखेला त्याला जामिनावर सोडण्यात येते. त्याच दिवशी 'अ'ची पत्नी त्याच्याविरोधात भादंवि कलम ४९८ अ

अन्वये गुन्हा दाखल करते. येथे अपीलकर्त्याचा युक्तिवाद मान्य झाल्यास 'अ'अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करू शकेल.

2 'ब'आयपीसीच्या कलम ४२० अन्वये कोठडीत असून त्याने जामिनासाठी अर्ज केला आहे. मात्र, त्याला जामिनावर सोडण्याचा आदेश अद्याप आलेला नाही. असे असताना 'ब'च्या पत्नीने त्याच्याविरोधात भादंविकलम ४९८ अ अन्वये गुन्हा दाखल केला. येथे, अपीलकर्त्याचा युक्तिवाद मान्य केल्यास. कलम ४२० अन्वये गुन्ह्यासाठी कोठडीत असताना 'ब'अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करू शकणार नाही. कलम ४२० अन्वये सुटका झाल्यानंतर लगेचच अटक न झाल्यास तो कलम ४९८ अ अंतर्गत या प्रकरणात अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करू शकतो. कलम ४२० अन्वये या प्रकरणात सुटका झाल्यानंतर कलम ४९८ अ अन्वये त्याला तात्काळ अटक झाली, तर नियमित जामीन मिळविणे हाच एकमेव उपाय त्याच्यापुढे शिल्लक राहील.

जर अपीलकर्त्याने मांडलेले स्पष्टीकरण स्वीकारले गेले तर समान गुन्ह्यांचे आरोपी असलेल्या दोन व्यक्तींना वेगवेगळ्या प्रकारचे अधिकार मिळतात. एकाला सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अन्वये हा अधिकार मिळण्याची मुभा आहे, तर दुसर्याला केवळ एफआयआर दाखल होण्याच्या वेळेच्या आधारे त्यापासून वंचित ठेवलेजाते.

चित्रण बी

1 'एक्स'आयपीसीच्या कलम ३०२ अन्वये जन्मठेप किंवा मृत्यूदंडाच्या शिक्षेच्या गुन्ह्यासाठी कोठडीत आहे आणि त्यानंतर त्याच्याविरुद्ध भादंविच्या कलम ३७६ अन्वये गुन्हा दाखल केला जातो ज्यास जन्मठेपेची शिक्षा होऊ शकते. येथे जर अपीलकर्त्याचा युक्तिवाद मान्य झाला तर 'एक्स'आयपीसीच्या कलम ३०२ अन्वये आधीच्या खटल्यासाठी कोठडीत असल्याने पुढील प्रकरणात अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करू शकणार नाही.

2 'वाय'आयपीसीच्या कलम ३८४ (खंडणी- ३ वर्षांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा) अंतर्गत गुन्ह्यासाठी कोठडीत आहे आणि या गुन्ह्यासाठी कोठडीत असताना, त्याच्याविरुद्ध आयपीसीच्या कलम ४०६ (विश्वासघात - ३ वर्षांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा) अंतर्गत गुन्ह्यासाठी एफआयआर दाखल केला जातो. या उदाहरणातही अपीलकर्त्याचा युक्तिवाद मान्य केल्यास 'य'अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करू शकणार नाही, जरी गुन्ह्यात ३ वर्षांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा होऊ शकते.त्यामुळे 'वाय'ला गंभीर गुन्हा करणाऱ्या व्यक्तीच्या बरोबरीने ठेवण्यात येईल आणि त्याला अटकपूर्व जामीन दिला जाणार नाही. तथापि, 'य'ला जास्तीत जास्त ३ वर्षे कारावासाची शिक्षा असलेल्या गुन्ह्यासाठी (म्हणजे भादंविकलम ४०६) अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्यास मनाई करून 'य'ला 'एक्स'च्या श्रेणीत ठेवले जाते.

ई. **निष्कर्ष**

60 या प्रकरणाच्या आमच्या परीक्षणामुळे आपण खालील निष्कर्षांवर पोहोचलो आहोत:

अ जोपर्यंत आरोपीला त्या गुन्ह्यासंदर्भात अटक होत नाही तोपर्यंत त्याला त्या गुन्ह्यासंदर्भात अटकपूर्व जामीन मिळण्याचा अधिकार आहे. एकदा त्याला अटक झाली की, त्याला सीआरपीसीच्या कलम ४३७ किंवा कलम ४३९ अन्वये नियमित जामिनासाठी अर्ज करणे हाच एकमेव उपाय उपलब्ध आहे. ***गुरबख्शसिंग सिब्बिया*** (*सुप्रा*) *च्या परिच्छेद ३९ वरून हे स्पष्ट होते.*

ब सीआरपीसी किंवा इतर कोणत्याही कायद्यात असे कोणतेही स्पष्ट किंवा अंतर्निहित बंधन नाही जे सत्र न्यायालय किंवा उच्च न्यायालयाला एखाद्या गुन्ह्यासंदर्भात अटकपूर्व जामीन अर्जावर सुनावणी करण्यास आणि निर्णय घेण्यास प्रतिबंधित करते, जेव्हा अर्जदार वेगळ्या गुन्ह्याच्या संदर्भात कोठडीत असतो. एखाद्या

आरोपीला दुसऱ्या गुन्ह्यात कोठडीत असताना एखाद्या गुन्ह्यासंदर्भात अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्यापासून रोखण्यासाठी सीआरपीसीच्या कलम ४३८ मध्ये कोणतेही बंधन घातले जाऊ शकत नाही, कारण ते तरतुदीच्या आशयाच्या आणि विधिमंडळाच्या हेतूच्या विरोधात असेल. सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अन्वये अटकपूर्व जामीन देण्याच्या न्यायालयाच्या अधिकारावर सीआरपीसीच्या कलम ४३८ च्या उपकलम (४) अन्वये आणि अधिनियम, १९८९ सारख्या इतर कायद्यांमध्ये विहित केलेले एकमेव बंधन आहे.

अ एखाद्या विशिष्ट गुन्ह्यात आधीच कोठडीत असलेल्या व्यक्तीला वेगळ्या गुन्ह्यात अटक होण्याची भीती वाटत असली, तरी त्यानंतरचा गुन्हा हा सर्व व्यावहारिक कारणांसाठी वेगळा गुन्हा आहे. याचा अर्थ असा होईल की कायद्याने आरोपीला तसेच पुढील गुन्ह्याच्या संदर्भात तपास यंत्रणेला दिलेले सर्व अधिकार स्वतंत्रपणे संरक्षित आहेत.

ब तपास यंत्रणेला एखाद्या गुन्ह्यात चौकशी/तपासाच्या हेतूने आवश्यक वाटल्यास जोपर्यंत पुढील गुन्ह्यासंदर्भात अटकपूर्व जामीन देण्याचा कोणताही आदेश देण्यात आलेला नाही, तोपर्यंत आधीच्या गुन्ह्यात आरोपी कोठडीत असताना त्याच्या कोठडीची मागणी करू शकते. मात्र, त्यानंतरच्या गुन्ह्यासंदर्भात अटकपूर्व जामीन देण्याचा आदेश आरोपीला मिळाल्यास पुढील गुन्ह्यासंदर्भात आरोपीच्या कोठडीची मागणी करणे तपास यंत्रणेला यापुढे खुले राहणार नाही. त्याचप्रमाणे आरोपीला अटकपूर्व जामीन मिळण्यापूर्वीच पोलिस कोठडीचा आदेश दिल्यास आरोपीला अटकपूर्व जामीन मिळणे खुले होणार नाही आणि नियमित जामीन मिळविणे हाच एकमेव पर्याय त्याच्यासमोर उपलब्ध असेल.

क सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अन्वये दिलेल्या अटकपूर्व जामिनाच्या तरतुदीच्या साहाय्याने भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २१ च्या चौकटीत राहून आरोपीला त्याच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे रक्षण

करण्याचा अधिकार कायद्याने प्रस्थापित केलेल्या वैध प्रक्रियेशिवाय पराभूत केला जाऊ शकत नाही किंवा नाकारला जाऊ शकत नाही, यावर आम्ही दवे यांच्याशी एकमत आहोत. भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १४ च्या आधारे अशा प्रकारची प्रक्रिया निष्पक्षता, तर्कशुद्धता आणि स्पष्ट मनमानी च्या कसोटीवर उत्तीर्ण झाली पाहिजे , हे त्यांचे म्हणणे बरोबर आहे.

ड सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अन्वये अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्याची पूर्वअट म्हणजे अजामीनपात्र गुन्हा केल्याच्या आरोपाखाली त्याला अटक होऊ शकते, असे मानण्याचे कारण आहे. त्यामुळे या अधिकाराचा वापर करण्यासाठी एकमेव पूर्वअट म्हणजे आरोपीला अटक होण्याची भीती आहे. मागील परिच्छेदातील चर्चा लक्षात घेता एका प्रकरणातील कोठडीचा परिणाम दुसऱ्या प्रकरणात अटकेची भीती दूर करण्याचा होत नाही. श्री. लुथरा यांनी मांडलेला अर्थ जर मान्य करायचा असेल, तर तो सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अन्वये

अटकपूर्व जामिनासाठी अर्ज करण्याच्या व्यक्तीच्या अधिकारावर गदा आणेलच, शिवाय त्याच्या व्यावहारिक अंमलबजावणीत ही विचित्र परिस्थिती निर्माण करेल.

61 या प्रकरणातून बाहेर पडण्यापूर्वी या न्यायालयाच्या घटनापीठाने *ए. आर. अंतुले विरुद्ध आर. आर. या खटल्यात नमूद केल्याप्रमाणे प्रक्रियात्मक कायद्यांनुसार देण्यात आलेल्या अधिकारांचे महत्त्व अधोरेखित करू इच्छितो.एस. नायक यांनी*(१९८८) २ एससीसी ६०२ **मध्ये अहवाल दिला.** त्यात असे निरीक्षण नोंदवले गेले की, कोणत्याही व्यक्तीला राज्यघटना आणि कायद्यातील अधिकारांपासून वंचित ठेवता येणार नाही. त्याला कायद्यानुसार वागण्याचा अधिकार आहे, त्याचा अवमान करण्याचा नाही. या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की, कायद्याने प्रदान न केलेल्या विशेष प्रक्रियेसाठी एकटे राहून कायद्यांचे समान संरक्षण नाकारल्याने भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद

१४ अंतर्गत अधिकार नाकारले जातात. काही समर्पक निरीक्षणे खाली दिली आहेत:

"४१. *या प्रकरणाच्या वरील दृष्टीकोनातून आणि पुनरुच्चार केलेल्या तत्त्वानुसार, हे स्पष्ट आहे की अपीलकर्त्याला कायद्याने बंधनकारक केलेल्या प्रक्रियेद्वारे खटला चालविण्याचे आदेश देण्यात आलेले नाहीत, तर घटनेच्या अनुच्छेद २१ चे उल्लंघन करणार्या प्रक्रियेद्वारे केले गेले आहेत. हे घटनेच्या अनुच्छेद १४ आणि १९ चेही उल्लंघन आहे, अन्वर अली सरकार प्रकरणात सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या निर्णयाच्या निरीक्षणांवरून हे स्पष्ट होते [(१९५२) १ एससीसी १ : एआयआर १९५२ एससी ७५ : १९५२ एससीआर २८४: १९५२ सीआरआय एलजे ५१०] जिथे या न्यायालयाला असे आढळले की गुन्हा केल्याचा आरोप असलेल्या गुन्हेगारासाठीही, विशेष खटला बेकायदेशीर ठरेल कारण यामुळे आरोपीला बचावाच्या त्याच्या भरीव*

आणि मौल्यवान विशेषाधिकारांपासून वंचित राहावे लागेल, ज्यावर इतरांनीही दावा करण्यास सक्षम होते.

८१. *कोणताही माणूस कायद्याच्या वर नाही, असे आम्ही जाहीर करतो आणि उच्चारतो, पण त्याच वेळी पुनरुच्चार करतो आणि जाहीर करतो की, संविधान आणि कायद्यांनुसार कोणत्याही माणसाला त्याच्या हक्कांपासून वंचित ठेवता येणार नाही. त्याला कायद्यानुसार वागण्याचा अधिकार आहे, त्याचा अवमान करण्याचा नाही. या न्यायालयाने पक्षकारांना जलद गतीने खटला चालविण्याची सोय व्हावी या हेतूने १९५२ च्या कायद्यांतर्गत विशेष न्यायालयांच्या विशेष अधिकारक्षेत्राची जाणीवपूर्वक जाणीव न ठेवता १६-२-१९८४ रोजी निर्देश दिले आणि कायद्याने प्रस्थापित केलेली एकमेव प्रक्रिया असल्याने भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ मधील अटींपासून विचलित होता येणार नाही. हीच एकमेव प्रक्रिया आहे ज्याअंतर्गत त्याला मार्गदर्शन करायला हवे होते. १६-२-१९८४ रोजी निर्देश देण्याच्या कारणास्तव या*

न्यायालयाने नकळतपणे अपीलकर्त्याला कायद्याने तरतूद न केलेल्या विशेष प्रक्रियेसाठी एकटे ठरवून कायद्याचे समान संरक्षण नाकारून घटनेच्या अनुच्छेद १४ अन्वये अधिकार नाकारले होते. [...]

(जोर दिला आहे)

62 त्याचप्रमाणे पश्चिम बंगाल राज्य*विरुद्ध अन्वर अली सरकार या खटल्याच्या घटनापीठाने* (१९५२) १ एससीसी १ **मध्ये असे म्हटले** आहे की, प्रक्रियात्मक कायदा एखाद्या व्यक्तीला खूप मौल्यवान अधिकार प्रदान करतो आणि त्यांचे संरक्षण हे मूलभूत कायद्यानुसार प्रदान केलेल्या अधिकारांइतकेच न्यायालयाच्या विनंतीचे उद्दीष्ट असले पाहिजे. खाली काही समर्पक निरीक्षणे काढली आहेत:

"२७. *प्रक्रियात्मक कायद्यातील बदल हे भौतिक नसतात आणि जोपर्यंत मूळ कायदा अपरिवर्तित राहतो तोपर्यंत कायद्यासमोर समानता किंवा कायद्यांचे समान संरक्षण नाकारले जाऊ शकत नाही किंवा कलम २० ते २२ मध्ये नमूद केलेल्या मूलभूत अधिकारांचेच*

रक्षण केले पाहिजे असे म्हणता येणार नाही, हा युक्तिवाद उलटसुलट आहे, विकल १ घटनेच्या भाग ३ मध्ये नमूद केलेल्या इतर मूलभूत अधिकारांइतकाच कलम १४ मधील समानतेचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार आहे. प्रक्रियात्मक कायदा एखाद्या व्यक्तीला खूप मौल्यवान अधिकार प्रदान करू शकतो आणि प्रदान करतो आणि त्यांचे संरक्षण हे मूलभूत कायद्यानुसार प्रदान केलेल्या अधिकारांइतकेच न्यायालयाच्या विनंतीचे उद्दीष्ट असले पाहिजे.

(जोर दिला आहे)

63 नरिंदरजीतसिंग साहनी (सुप्रा)*या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने हा मुद्दा हाताळला असून त्यावर निर्णय दिला आहे, असा युक्तिवादही लुथरा* यांनी केला. एका प्रकरणात कोठडीत असताना दुसऱ्या प्रकरणातील आरोपीने दाखल केलेला अटकपूर्व जामीन अर्ज ग्राह्य धरला जाणार नाही , असा युक्तिवाद करण्यात आला. तथापि, आम्ही अपीलकर्त्याच्या अशा युक्तिवादाशी

सहमत नाही. देशभरातील विविध पोलिस ठाण्यांमध्ये दाखल झालेल्या अनेक एफआयआरमध्ये आरोपी म्हणून दाखल करण्यात आलेल्या याचिकाकर्त्यांनी कलम ३२ अन्वये सीआरपीसीच्या कलम ४३८ अन्वये विहित स्वरूपाच्या जामिनासाठी आदेश देण्याची विनंती करत या न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राचा वापर केला होता. याचिकाकर्त्यांच्या तक्रारीचा गाभा असा होता की, एका प्रकरणात जामिनाचा आदेश मिळाला असला तरी दुसऱ्या प्रकरणात प्रॉडक्शन वॉरंटच्या जोरावर त्यांना तुरुंगात डांबले जात होते. याचिकाकर्त्यांच्या म्हणण्यानुसार, हे कलम २१ चे उल्लंघन आहे कारण एका प्रकरणात जामीन मंजूर होऊनही त्यांना त्यांच्या स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवण्यात आले होते.

64 या प्रकरणातील याचिकाकर्त्यांचा वरील युक्तिवाद अखेरीस या न्यायालयाने या कारणास्तव फेटाळून लावला की याचिकाकर्त्यांना त्यांच्या स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवले गेले असे म्हणता येईल, तरीही

अशी वंचितता कायद्याच्या योग्य प्रक्रियेनुसार आहे. असे निरीक्षण नोंदवून या न्यायालयाने याचिकाकर्त्यांनी दाखल केलेली रिट याचिका फेटाळून लावली कारण कलम २१ चे कोणतेही उल्लंघन सिद्ध झाले नाही.

65 साहजिकच, वरील प्रकरणात या न्यायालयाला एखाद्या गुन्ह्यासंदर्भात आधीच न्यायालयीन कोठडीत असलेल्या आरोपीने अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्याचा अर्ज ग्राह्य धरण्याच्या प्रश्नात जाण्याची संधी नव्हती. याउलट ***नरिंदरजीतसिंगसाहनी*** (*सुप्रा*)या न्यायालयाने आपल्या रिट अधिकारक्षेत्राचा वापर करून अटकपूर्व जामिनाच्या स्वरूपाचा सरसकट आदेश देता येईल का, या मुद्द्याची चाचपणी केली, ज्यात याचिकाकर्त्याला अनेक फौजदारी खटल्यांमध्ये आरोपी म्हणून ठेवण्यात आले होते.

66 दुसरीकडे, सध्याच्या प्रकरणात आम्ही एका वेगळ्या गुन्ह्यात आधीच न्यायालयीन कोठडीत असलेल्या आरोपीच्या सांगण्यावरून

डिजिटल सुप्रीम कोर्टाचा अहवाल

दाखल केलेला अटकपूर्व जामीन अर्ज ग्राह्य धरण्याच्या मुद्द्यावर निर्णय घेतला आहे आणि सीआरपीसीच्या योजनेअंतर्गत असा अर्ज ग्राह्य धरला आहे या निष्कर्षापर्यंत पोहोचलो आहोत. मात्र, अशा प्रत्येक अर्जावर सक्षम न्यायालयांना आपापल्या गुणवत्तेनुसार निर्णय घ्यावा लागेल, असे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

67 वरील चर्चा लक्षात घेता, सध्याचे अपील अयशस्वी होणे आवश्यक आहे आणि त्यामुळे ते फेटाळले जाते.

68 प्रतिवादी आरोपीने दाखल केलेल्या अटकपूर्व जामीन अर्जावर मुंबई उच्च न्यायालय आता स्वत:च्या गुणवत्तेच्या आधारे निर्णय घेणार आहे.

69 प्रलंबित अर्ज असल्यास त्यांचा निपटारा केला जाईल.

70 रजिस्ट्री या निर्णयाची प्रत्येकी एक प्रत देशभरातील सर्व उच्च न्यायालयांना पाठवेल.

खटल्याचा निकाल : अपील फेटाळले .

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वार हा पक्षकारास त्याच्या /तिच्या मातृभाषेत त्याचा अर्थ समजून घेण्यापूरता मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही करणाकरीता कराता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन विश्वासनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पआदन आणि अमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.